

МИХ. МОГИЛЯНСЬКИЙ

Спогади про М. М. Коцюбинського

Дати з життя якогось другорядного італійського художника 13 - го — 15 - го віків, народження, смерть, де вчився, у кого, коли, де жив — точно встановлено, а от про нашого сучасника Коцюбинського досі не можемо довідатись навіть, — вчився у Кам'янець - Подільській семінарії, чи ні? Зеров проглядав „Епархиальные Ведомости“ відповідних років, Лебідь рився в документах, Козуб переводив справжнє слідство, подали свої спомини про письменника Саліковський, Верзилов, художник Бутник і багато інших, а так і досі не можемо впевнено щось відповісти на питання. Факти, сумніви й можливості щодо цього так формулював в листі до мене історик подільського краю Ю. О. Сіцінський: „Продивився я всі надруковані списки учнів подільської духовної семінарії і в тих списках не знайшов Мих. Мих. Коцюбинського. Саліковський помилився певне. Або може Коцюбинський поступив у семінарію, а потім до кінця того ж учбового року вибув з семінарії. Списки семінаристів, звичайно, друкувались в кінці учбового року, а списки поступаючих друкувались не кожного року, і як раз за ті роки, коли Коцюбинський міг поступити, нема надрукованих списків поступивших“.

Навіть прикро і соромно стає за своє легкодумство. Ну, що було колись розмовляючи просто спитати М. М - ча, де й коли він вчився? Одним питанням як скоротив би клопіт Зерова, Лебеда, Козуба, та й свій власний! Не любив М. М. „якати“, безмежно скромний, ніколи не висував на передній плян своєї персони, але на питання конкретне, звичайно, відповів би... Та ж от не тільки „легкодумство“, а й те, що приємність спілкування з М. М. полягала в простоті відносин, в легкій радості взаємин просто з милою людиною, а не із знаменитим письменником... О. Вишня в своїй „автобіографії“ поясняє своє любов до Хвильового й Досвітнього між іншим тим, що вони „ніколи не говорять про літературу“... З М. М. доводилось говорити і про літературу, а тільки не було того обов'язкового — „ввесь час про літературу“. У невимушеній бесіді можна було на години забути навіть про існування літератури, балакаючи про людей, знайомих і незнайомих, про земські справи, про радість подорожі по незнайомих місцях, про все на світі і ні про що. В таких бесідах, що їх радість в спочинку від набридлої буденщини, від звичайної праці, в спілкуванні з милою і тонкою душевно людиною, не раз розповідав мені М. М. дещо й про себе, про своїх колишніх товаришів, але... в одне вухо входило, в друге виходило. Пам'ятаю, наприклад, що розповідав щось про свої зустрічі й взаємини з російським письменником Осиповичем - Новодворським, а от змісту того розповіданого, нехай вибачать мені біографи й дослідники, а ніяк не пам'ятаю... Не тільки „легкодумство“, а просто в тодішніх настроях моїх, в тоні цілого спілкування не було а ні грану розсудку, а ні рисочки практицизму,

жодного нахилу до збирання й фіксування біографічних фактів. Милий Михайло Михайлович заслоняв Коцюбинського.

Настав згодом прикрий час, коли все підказувало про важливість про дещо дізнатись від самого хворого письменника, коли була вже свідомість, що чогось не дізнавшись, тратиш на віки. Але такт і внутрішнє відчуття примушували зрікатись цікавого й важливого... Був російський письменник Фаресов — прозваний „панахидним“. Він добув собі слави посмертними споминами про видатних письменників. Він свідомо збирав свій матеріал навіть коло ліжка смертельно хворих, і не одного з них, розповідають, в холодний піт кидало від візити Фаресова, як від своєрідного *memento mori*. Роля Фаресова коло Коцюбинського а ніяк не спокушала мене. І тому в моїх особистих споминах про М. М. - ча не можу подати багато нових, ще невідомих біографічних фактів...

Вперше почув я про Коцюбинського, як особу, як живу людину, знаючи його тільки як автора „Хариті“, „Ялинки“, „Маленького грішника“ та „П'ятизлотника“... Було це десь року 1895 - го, коли М. М. заїздив уперше до Чернігова на два - три дні. І тільки „почув“, а не побачив тоді. Я вже гордий був тоді із знайомства з двома справжніми українськими письменниками — сучасник не зрозуміє, мабуть, тієї гордості, бо не уявляє собі всього комплексу думок і відчуттів, збуджуваних від знайомства із справжнім українським письменником, — тоді ще мало не подібним до білої ворони... Так ось року десь 1895 від Б. Д. Грінченка в його хаті в присутності В. І. Самійленка почув я: — „ось вам би треба було познайомитися з М. М. Коцюбинським, побачили б українського письменника в комірці та з краваткою“... У словах Бориса Дмитровича не було незичливости, поготів ворожости, але в них, без сумніву, звучала та сама „іронія“, що багато пізніш прозвучала в його ж таки словах:

„Від Вашого заклик у пахне устрицями“ — у відповідь на заклик Коцюбинського й Чернявського скласти альманах — „з творів виключно з інтелігентського життя, щоб одбивав у собі духовні інтереси нашого часу й щоб містились у йому твори найновішої, так мовити б техніки й продукції (М. Чернявський, „Червона лілея“, стор. 25).

Десь через рік вперше довелось мені в натурі побачити М. М. Був тоді вже одружений з Вірою Устимівною Дейша, мою знайомку ще з гімназіальних літ. Серпневим вечором, року 1896 - го, зустрів я М. М. на вулицях Алушти. Ішов попід руку з жінкою. Віра Устимівна познайомила нас. Кілька хвилин коротенької розмови, але чомусь пам'ять заховала його образ таким, яким бачив його вперше серпневим вечором на тлі так художньо змальованого від нього Криму... Молодий і бадьорий усією постаттю справляв він якесь надзвичайно лагідне, гармонійне враження. В тім, як зодягався, носив бриля, в ритмі усіх рухів — було щось од тієї *elegantiae*, яку важко змалювати, але яка невпіймано чувається. Але треба раз назавжди визначно підкреслити: — його маніра „бути“ не мала нічого спільного з „естетизмом“, М. М. - ві зовсім непритаманним, поготів не відзначалась жадною рисочкою чогось штучного, робленого, неприроднього. Мила простота, сердечна щирість, безпосередність — були основними рисами його характеру, хоч і не сполучаючись з „душою нараспашку“, з розхристаністю й охотою викладати всю душу перед кожним співбесідником. Добрість і доброзичливість в зв'язку з інтересом до людини були М. М. - ві властиві в такій мірі, що в звиклих до практики *homo homini lupus* (людина людині — вовк) — народжувалась

підозра до його щирости. В його манірі поводитись знаходили щось „польське“, щось від умовної чемности, в якій завжди досить *conventionale Lüge*. Признаюся, таке було й моє перше враження. Непорозуміння викликало те, що людина не тичеться з своїм я, навпаки виявляє інтерес до співбесідника, ледве з ним знайомого, входить в його інтереси, вражає безміром співчуття й доброзичливості... При тому жодного натяку на нескромність або причепливість, а також на солодкуватість і сентиментальність.

Ближче познайомились ми з М. М. у Чернігові, коли він дістав там земську посаду, — особливо з кінця 1899 - го року, коли я на чотирі роки засів у Чернігові під доглядом поліції спершу „особливим“, потім „гласним“, а потім спробував був влаштуватись і на вільне життя, та з волі „начальства“ мусів пристроїти свій корабель для дальньої плавби... За ці чотири роки виросла з „ближчої знайомості“ — близькість інтимна, що зв'язує людей зв'язком приязні, в якій люди, куди б не кидало їх життя, відчують непереможну потребу від часу до часу „перегукуватись“. Наше „перегукування“, принаймні в частині, яка може цікавити — листи Коцюбинського до мене — опубліковано в „Нашому Минувшому“, кілька листів, знайдених пізніше, передано до Чернігівського Держмузею, де зберігається дорогоцінний архів Коцюбинського. Про зустрічі наших кораблів, мої спомини про ті зустрічі, як вмію, розповідаю оттут.

Кілька років я й жив недалеко від дому, який собі придбав у Чернігові М. М. За кілька років М. М. був у мене не більше двох - трьох разів на чверть години, в якійсь справі. Я відвідував його частіш, але теж, бувало, місяць - два зустрічаємось тільки на вулиці, або десь на засіданні, в театрі. А то зайдеш — просидиш годину - дві, іншим разом забалакаєшся до пізньої ночі, та ще й на другий день прибіжиш кінчати нескінчену розмову, а через два - три дні знов ідеш... А то, бувало, заходиш до нього, особливо влітку, до статистичного бюро й шпацируєш з ним годину по старому парку, що був при будинку, в якому містилось бюро. — М. М., — може я Вам заважаю? Може маєте негайну працю? — Та ні, я б сказав, походімо ще з $\frac{1}{4}$ години... — і за бесідою не помічаємо, як проходить і $\frac{1}{4}$, і $\frac{1}{2}$, і $\frac{3}{4}$ години і година...

Один з авторів принагідно - ювілейних статтів про Коцюбинського (мали ми вже кілька ювілеїв Коцюбинського — і завжди повідь на спіх написаних „принагідних“ статтів) — глузував з „короткозорости“ критиків, що побачили в творчості Коцюбинського сліди впливу Юхани Ахо. У відомому автобіографічному листі до С. Бфремова, перелічуючи авторів, що мали вплив на вироблення його літературного смаку, Коцюбинський не згадує Ахо, але ставить його серед „любимих“ авторів у листі до В. М. Гнатюка від 24/I 1904 року. Можу зазначити, що в наших „літературних“ бесідах М. М. часто з великою симпатією згадував Ахо. Міру впливу, характер його (часто вплив дає — „зовсім навпаки“) встановити може тільки пильна літературна аналіза, але треба уникати дешевих лаврів розносу „короткозорости“ критиків...

Заговоривши про літературні смаки М. М. - ча, не можу не пригадати, як мені судилось сприяти його ближчому знайомству з Гамсуном, що зробив на нього такий вплив... Обое — доти ми знали „Голод“ за Павленківським виданням 91 - го чи 92 - го року. Року ж 1901 - го чи 1902 (бібліографічна довідка може встановити тут точну дату), виписуючи мало не всі видання московського „Скорпіону“,

дістав я дві книжечки Гамсуна „Сьєста“ та — „Пан“ ходив просто зачарований з них. Зустрівши М. М - ча на земських зборах, сказав йому — „М. М - чу, яка розкіш, маю дві книжечки Гамсуна, яка розкіш! — Може б дали мені? — З охотою. — Може занесете, або я до Вас зайду. Взяв книжки. Стріваємось через місяць. — М. М - чу — звертається до мене. — Ви певно сердитесь на мене? — За що? — А що я так довго затримую Гамсуна. — Будь ласка, прошу. — Дякую. Я, знаєте, смакую кожний рядок...

Моя роля в цій справі аж ніяка, познайомився б М. М. з Гамсуном і без мене, але розповідаю, що пригадується, навіть не тому, що тут встановлюється дата знайомства художника з Гамсуном.

Не виходячи з меж „літератури“, пригадаю і єдину „сварку“ з М. М - чем, бо одбулась вона на літературному ґрунті. В хаті В. М. Гнатюка в Криворівні влітку р. 1912 - го. Мова зайшла про Ф. Сологуба і М. М. чомусь з невластивою йому різкістю висловив свій негативний погляд на його творчість. Не все приймаючи в Сологубі, я заперечив оцінку М. М - ча й високо поставив „Дрібного біса“. М. М. чомусь втратив звичайну свою рівновагу, в очах йому блимнув такий невластивий йому злий вогник роздратування, в голосі прозвучала легенька нота особистої ворожості, коли він послався для зміцнення своєї думки на думку Горького в бесіді з ним. Соромно, але признаюсь, я відповів так само: злий вогник роздратування блимнув у очах, в голосі прозвучала легенька нота особистої ворожості... — Ну, Горький тут поганий суддя, в кожному разі „Передоновщина“ — художній символ цілої доби, а „Мати“, до якої дописався Горький — твір художньо неіснуючий...“ Я поділяю цей погляд і тепер, але невідомо чому треба було „Мати“ порівнювати з „Дрібним бісом“, невідомо, що вигравав „Біс“ від художньої невдачі роману Горького, а головне — звідки злий вогник в очах, нота особистої ворожості в голосі? А хіба це не характерне для наших інтелігентських суперечок, хіба це не часто позначає їх? В. М. Гнатюк залишився мовчазним свідком „сварки“, хоч веселий гумор блищав йому ввесь час в очах... Та „сварка“, вибухнувши так несподівано, разом згасла. М. М. забалакав про щось інше, а через хвилину засоромив, звернувшись до мене з прибільшеною ласкавістю, в якій згучало прохання вибачити йому... Я відповідав також, але до кінця того дня ми, мабуть, обоє відчували свою вину один перед одним і намагались її спокутувати в дружній бесіді...

Року 1912 М. М. захопив мене своїм „романом з Гуцульщиною“, підмовив на подорож туди, йому я завдячую знайомство з новим краєм, з новими людьми, серед них навіки для мене незабутніми Ів. Франком, хоч тоді вже й тяжко психічно хворим, з дорогим Вол. Мих. Гнатюком, з Євшаном... Виїхали з Чернігова пароплавом з М. М - чем та його старшим сином Юрком, пробули день у Києві, приїхали до Львова. Тут водив мене по крамницях, опікувався моїм гардеробом, до якого я завжди був злочинно байдужий, вибирав убрання та краватки, щоб і дешево, і до лиця... Одвідали М. С. Грушевського, з ним були на Личаківському кладовищі на відкритті надгробка студентові Адамові Коцко, забитому на університеті „товариською“ польською кулею. Одвідали М. М. Лозинського і з дружиною В. М. Гнатюка виїхали на Гуцульщину. Ночували у Ворохті, а звідти ранком виїхали горами та лісом... Пригадаю характерний епізод, що дуже звеселив М. М - ча. У Делятині до вагону ввійшло кілька гуцулів. М. М. зараз же почав бесіду з старим, високим гуцулом, років 70 - ти, або й більш, з дуже

мальовничою кремезною постаттю. У вагоні було тісно, і гуцул, обертаючись лицем до М. М.-ча, не помічав, що дуже мало місця залишає двом дівчатам в убранні базиліянок. Проходив вагоном кондуктор і зробив гуцулові зауваження. Той подивився через плече на дівчат, підморгнув М. М.-ові й одповів кондукторові: — „Я не зачіпаю законниць, — аджеж я не святитель“. М. М. дуже сміявся, але запропонував Юркові помінятися місцями з гуцулом.

Подорож до Гуцульщини, трьохтижнєве життя під одним дахом дали мені змогу близько спостерігати процес його художнього мислення, перші кроки творчої роботи. Любив обмірковувати свої спостереження в бесідах, часто підчас бесіди робив несподівані висновки, знаходив якусь маленьку рисочку, від якої вмиг вставав готовий образ, а вже образ допомагав іти далі, освітлюючи доти незрозумілі деталі. Цікаво було слухати його розмов з гуцулами, бачити його творчу радість, коли якесь, здавалося б, зовсім незначне, слово його бесідника освітлювало шлях його провідної художньої думки.

Згадую один випадок мого останнього дня в Криворівні. Було 8 - е липня, храмове свято тамтешньої церкви. Між іншим ми зайшли до кладовища, де всі могилки вкриті були яскравими барвистими вбраннями гуцулів та гуцулок. Глибоко замислившись, дивився М. М. на якісь надзвичайно мізерні хрести на могилах. „Що то може значити? Деревини тут скільки хочеш“ — звернувся він з запитанням до всіх, — „то щось мусить значити“, — додав упевнено. Ніхто тим не зацікавився. Але М. М. через хвилинку знайшов знайомого гуцула і запитав його про мізерні хрести на кладовищі. Треба було бачити радість М. М., коли він почув відповідь, що мізерний хрест має зазначити мізерію кінця людини — смерті, що уриває красу життя. Людина вмерла, для неї все скінчено, що було гарне, але й бистроплинне, як черешневий цвіт.

„Се - ж — мертвий Лев Екклесіяста“... шепотів мені М. М. і потім кілька разів звертався до того питання, згадував про нього ще на ніч.

Я бачив його глибоку творчу радість від того, що його образ гуцульського гедоністичного прийняття життя завітчався новою конкретною подробицею. Таємність розкривалась перед його пильним поглядом, він глибше бачив розум речей...

На превеликий жаль, остання праця М. М. лишилась нескінчена: він зібрав цінні матеріали для повісти з гуцульського життя, але тяжка недуга його відібрала від нас плід художнього досліджу.

Зворушували його взаємини з Франком. Обоє з надзвичайною ніжністю, з щирою теплістю ставилися один до одного.

Вже при перших зустрічах в Чернігові став я помічати, коли не хмарку, то легеньку тінь хмарки, що набігала йому на обличчя, давала себе спостерігати на зморшках біля очей... Його художня вдача, невичерпана жадоба зміни вражіннів, повноти життя — все це не вкладалося в бідні рамки буденщини бюрової праці з її невблаганною одноманітністю. Глухе життя глухого місця, глупа ніч, що опанувала провінційальне громадянство, важко пригнічували його артистичну натуру.

Тільки діставши коротеньку відпустку та побувавши десь на селі, у Криму, або під небом Італії, повертався М. М. додому помолоділий, ніби у квітки прибраний. Але квітки швидко в'янули серед одноманітного життя, в якому „все до нудоти знайоме“. Тінь хмарки на його обличчі ставала хмаркою, хмарка зростала в хмару, доки дійшло до того, про що він потім розповів в своїому вірші в прозі „Утома“.

Згубний тріумф тієї втоми вперше спостеріг я в листопаді 1908 року; влітку того року не довелося мені бути в Чернігові, і більше як рік не бачив я М. М - ча. Приїхавши на кілька днів до Чернігова в середині листопада, почув, що він тільки що був хворий і не виходить з дому. Заїхав до нього. Страшенну відміну не можна змалювати словами: то вже був М. М. останніх часів, з відбитком страшної втоми на обличчі...

Кожне нове побачення після того давало спостерігати новий поступ зростаючої втоми...

Жадоба вражень, жадоба бачити, чути щось нове помічалася з кожної розмови з М. М. Його все цікавило і цікавило не абияк — не „за для приємної розмови“, до всього він виявляв якусь стихійну, органічну цікавість, закидуючи запитаннями про деталі та дрібниці, для кожного іншого не варті уваги. Згадую його уважні розпити про петербурзьке життя, які він завжди кінчав, кажучи: „ось зберусь колись до Петербурга, безпремінно зберусь, цікавлюсь усім: життям журналістів, артистів, театром, реставраціями, усім цікавлюсь“.

Згадую, як сумував він з приводу смерті Стріндберга; сумував не тільки тому, що болюче почував втрату письменника, до якого ставився прихильно, а й тому, що мав у мріях — їхати до Стокгольму, куди його закликали, обіцяючи познайомити з північним художником. „Мене він так цікавив“...

Вже зовсім недужий, перед від'їздом з Капрі писав мені про свої пляни на літо 1912 року: „Хочу поїздити по Волзі, хочу пробути місяць у Карпатах і місяць на селі“. (10/XI — 1912 р. Capri). А в липні в Криворівні та й потім восени в Чернігові, вже рідко покидаючи ліжку, все марив їхати на зиму до Іспанії.

Мав тонко розвинений літературний смак, надзвичайну широчинь і толерантність в розумінні художніх явищ. Одного безпремінно вимагав від художника — безумовної широти, маленької риси нещирости не міг пробачити. Лагідний та ласкавий у всьому, тут ставав суворий. Пам'ятаю, з яким переляком оповідав, що в одного українського белетриста Черемош несе мертве тіло самовбійниці з села, що лежить нижче Чорногори, — до Чорногори, себто проти течії. Се було для нього доказом головної кабінетної праці, без почуття живої дійсности. Така праця не була в його очах художньою творчістю, яка повинна йти шляхом спостереження, спостереження очима, ушима, дотиком, нюхом... Сліпий, глухий, без змісту дотику, без нюху — художник неможливий, не можливий він і без міцної пам'яті: без неї образи художника перечитимуть тому, що він бачив, чув... ріки потечуть йому навспак і образи його розсиплються.

Любив усе типове, характерне, виразне.

Пам'ятаю розмову про оповідання Леонтовича „Заповіт і смерть пана Гречки“. М. М - чу воно дуже подобалось. Мене самий визерунок побуту не вдовольняв: „Прочитаєш і встає питання — на що?“ — казав я. Це дуже здивувало М. М - ча. — „Як на що? Це ж такий гарний гаптований килим, очей від нього не можна одвести, хочеться доторкнутись руками до тих яскравих, гарячих фарб“...

Коли я розповідав йому свої спостереження і спомини, в яких вставали тіні з хроніки середніх дідичів Чернігівщини, він слухав з захопленням і потім сказав: „Ви повинні те списати“. Я зауважив, що той побутовий матеріал якось не зв'язується в мене з моральними та психологічними завданнями і переживаннями, втілювання яких в образи є для мене „голосом“, що кличе до творчості. М. М. задумано згодився, що мені нема чого робити з тим матеріалом, але додав з жалем: „Шкода, бо то таке цікаве, типове“... Мої побутові спостереження, очевидно, цікавили його більш, ніж мої психологічні завдання, хоча й до замірів в царині останніх він ставився приязно, тонко і глибоко їх розуміючи.

Дві хвороби підточували його здоров'я, були „зацікавлені“ за виразом Чехова, в його скорішій смерті: „сердечна „жаба“ (астма) й туберкульоз легенів... Дні мого пробування в Криворівні були останніми днями його відносного здоров'я. Принаймні почував себе в силі навіть на невеличкі подорожі верхи години на 2, на прогулянку по рівному, на безконечні розмови. В погоду виходили з В. М. Гнатюком, сідали на ковбках над Черемошем, іноді прилучався до них Франко... Тільки безсоння весь час мучило М. М. - ча.

23 - го липня я мав виїхати, коні по мене мали прийти з Ворохти увечері 22 - го. 22 - го в Криворівенській церкві був храм — з ранку розквітли гори: з усіх усюд по гірських стежках, по всіх дорогах потяглися гуцули в яскравих убраннях... Розташувався ярмарок коло церкви — бучна мова, співи, постріли... Після церковних відправ обід у місцевого священника о. Волянського, а на ньому серед гостей І. Франко з двома синами, Коцюбинський, Олесь, Крушельницький, Гнатюк...

Прийшли додому пізно. Коні по мене не прийшли. Радів, що ще зайвий день перебуду в горах серед милого товариства.

Ранком збудив мене М. М. — прийшли по вас коні. По швидкому сніданку попрощались ми — назавжди з В. М. Гнатюком, поцілувались мало не назавжди з М. М.-чем. Увечері того ж дня, коли я вже виїхав, М. М. - чеві стало дуже погано і до Чернігова він добрався вже в дуже важкому стані. З того часу його життя було суцільним стражданням, мукою повільного вмирання. Перед від'їздом до Петербурга я ще був у нього разів зо три, але йому було так тяжко, що розмова вже була майже неможлива. На якийсь час після того трохи кращало, але з ліжком вже мало розлучався до смерті, тяжкі терпіння переносячи. І не часті листи від нього, більш подвійні листівки, були сумними листами людини, що крок за кроком одходила, прощалася з життям і мучилася так, що іноді скоршого кінця собі бажала. Важко й пригадувати ті листи, важко було й писати до нього. Після довгої перерви, — почасти через ту „важкість“, почасти через те, що не мав цілий березень (ст. ст.) вільної хвилини: — я видавав тоді з одним товаришем ту „Петербургскую Новую Газету“, що дивувала українську пресу тим, що часто давала передні статті в українському питанні, а у відділі: „серед газет“ щоразу цитувала київську „Раду“... — врешті, газета припинила своє коротке існування, і я після довгої перерви написав до М. М. листа, який, мабуть, потрапив до його квартири через 2 — 3 години після його смерті (12/25 квітня). 25 - го березня (7 - го квітня) я проводив на Миколаєвському вокзалі М. С. Грушевського, який після недовгого перебування в Петербурзі від'їздив до Москви — Києва. Останні слова, що сказав мені М. С. на вокзалі, були про

Коцюбинського: — „що - ж, Михайле Михайловичу, мабуть, не доводиться вже якихсь надій покладати, треба бути готовим до сумного кінця“...

Через малий час був перший теплий весняний день — страсна п'ятниця (12/25 квітня). Цілий день я пробув в Царському (тепер Дитячому) селі й аж о 8 - й повернувся до Петербургу. Просто з вокзалу — на засідання літературного т - ва, що мало скласти протест проти урядового закону про друк, внесеного до Державної Думи. Коло 9 - ої позвонив (телефоном) додому і довідався про телеграму від Шрага зі звісткою, що М. М. упокоївся... Потяг на Чернігів відходив о 10 - й, з Миколаївської вулиці попасти додому на Василівський Острів, а звідти на вокзал було неможливо — і так я на похорон не поїхав. Продиктував (телефоном) телеграми Шрагові з проханням покласти вінок на труну М. М. від мене, й Вірі Устимовні з висловом болю й співчуття з приводу тяжкої втрати... Відчуття, що переживаю одну з більших втрат у житті, не покидало мене і тоді, як сів у залі засідання й під шум дискусії писав олівцем, поклавши папір на коліно, некрологи для газет „Речь“, „День“, які й передав присутнім на засіданні редакторам. Писав, а сльози сліпили очі... І дотепер згадка про той день — одна з найтяжчих згадок життя...

М. СТЕПНЯК

Володимир Кобилянський*

(1919 — 14. IX — 1929)

Коли життєва доля Володимира Олександровича Кобилянського була дуже сумна, то його літературну долю скоріше можна назвати щасливою. Він якимось чудом урятувався від забуття. Бо — хоч яка бідна на імена історія української лірики — але й ці нечисленні імена пам'ятаємо ми негаразд. (Не кажу, звичайно, про українських істориків літератури, про окремих аматорів - бібліофілів; маю на увазі читацький і навіть „викладацький“ загал). Далеко не всякий український поет, що написав єдину книжку поезій, знайшов собі місце в підручниках та хрестоматіях; Кобилянському таке місце віддано.

Але хоч — завдяки хрестоматіям та підручникам — українському читачеві ім'я Кобилянського й відоме, проте образ поета уявляється йому якимось невиразно. Та й не тільки йому, читачеві. Проф. М. Зеров у своїй статті („Володимир Кобилянський. Замість характеристики“), що додана до посмертної збірки „Мій дар“, вид. 1 - ше, 1920, теж зауважує: „Поетична спадщина Кобилянського в цілому не вельми надається до характеристики: надто мало, як поет, він виявився“, й не можна не пристати на це зауваження. Річ не тільки й не так у тому, що „Мій дар“ містить лише 38 оригінальних поезій, як у тому, що не дожив поет до 24 - х літ, а деякі надруковані свої речі („На небі темна смуга“) написав 17 - и (1912 р.). А в двадцять два — пересічно — роки дуже легко бути ліриком, але дуже важко бути самостійним у ліриці. Несамостійність, навіяність значно почувається й у Кобилянського. Перш за все — Петро Карманський, цей явний метр „Молодої Музи“ й прихований — певної частини „музатетців“. Перша — після вступної — поезія „Заклик“ виявляє його вплив; у початкових рядках її:

„Виходь зо мною в тихий вечір
„Понад таємне плесо тайни“...

пізнаємо характерні з виключно - жіночими римами, чотирьохстові ямби Карманського, що часто починаються бажанням чи закликком — дієсловом у вольовому чи умовному способі. І вся поезія викликає в уяві „Пішов бим в темні гіпогеї“ Карманського, як і інша річ Кобилянського — „Таємниця“. Заклик до покори, до сумного заспокоєння — „годі“ („Годі, струни! годі, срібні!“ „Годі! годі гордо літати“) цілком аналогічний улюбленому „цить!“ Карманського. Складна, часом дуже майстерна строфіка нашого поета - небіжчика (ось її зразки: ababcc; abcdabcd; abaabc/cdcdde/efggfg; ababab — відоме „Осіннє золото над парком“; abcadbdbcd, не кажучи вже про сонет і тріолет), любов до рефрена — знов має повну аналогію

* Стаття дискусійна, надто ж в оцінці „Музатету“. Ред.

з строфікою галицького лірика, хоч тут краще казати не про індивідуальний вплив Карманського на Кобилянського, а про вплив певної риси з поезики „Молодої Музи“ на поезику музагетівського символізму: строфіка дуже складна не тільки в Карманського, але й у Пачовського, й таку саму складність строфіки знаходимо ми в багатьох наддніпрянських символістів. Нарешті, спільність елегічних настроїв і мотивів у Кобилянського й Карманського впадає в очі; хоч поміж ними у тій площині, крім безперечної схожості, є й значна різниця, про що нам доведеться ще говорити. Далі, Бальмонт спокусив, очевидно, не одного лише Загула. У Кобилянського знаходимо типову Бальмонтівську ритміку:

„Книги... книги... цілі гори... груди книг товстих...
Брили духа, бризки серця, брили дум святих...
Міліони вічних духів
на листках марних,
Легіони срібних пухів,
Безконечність вільних рухів
сипле, в'ється з них...
Брили болю, бризки серця, брили дум святих“ ...

типові Бальмонтівські алітерації: „Плюскотом — піснею північ пронизана, Привиди плачуть над плесами пнів“. Тема конаючого лебедя („Лебедина пісня“, „Лебідь“) знову від Бальмонта, хоч розробив цю тему, треба визнати, наш лірик досить своєрідно. Поезія „В новім руслі“:

„Хлюпають хвилі на борт,
Воду я краю веслом“

темою й ритмом нагадує „С лодки скользнуло весло“. Про „легенький вплив Гейне“ казав уже проф. Зеров; такі поезії, як „П'яніно“, відгонять тією грою на зовнішній ефектовності словника („мотиви“, „каскади“, „серенади“), яка була властива першій генерації укр. модернізму. Окремі поезії буковинського циклу („Пісня“) свідчать і про непірваний остаточно зв'язок із народницькою поезикою.

Це — побіжні нотатки, які тільки й можливі в коротенькій ювілейній статті; справжнє дослідження виявило б у поезії Кобилянського значне більше слідів і джерел літературних впливів. Але не так сама наявність цих впливів свідчить про літературну молодість поета, як їхня неперетравленість; відсутність єдиної поезики, що, як гамарня перетоплювала б усе, що потрапляє до неї зовні. Про неоднорідність стилю Кобилянського вже писав М. Зеров цілком переконливо, й нам нема чого над цим зупинятися. На те ж саме — неповну літературну досвідченість — указують і прозаїзми, незграбності, що ми їх де-не-де спостерігаємо на сторінках „Мого дару“: „Ти вгледіш там чудові речі, Там тайна — з'я ви ще звичайне“, „Що забруковані думками Конгломератної людини“, „У твої чудові члени Я вкохався до облуди“ (хоч правда й у Тютчева, в його перекладі з Гайне, читаємо. „Неопытно - младае члены как сладко ум тревожат мой“), в одній із найкращих поезій („Сам“) — „і хресторам'я зранило рам'я, Зранило душу, м о в г о с т р е ш и л о“; число й цих прикладів можна було б збільшити.

І постає питання: чи не випадкова та увага, що нею користується Кобилянський, чи має він право на окреме місце в історії укр. літератури? Це питання щільно зв'язане з іншим: чи є, попри всі впливи, щось своє, оригінальне в Кобилянського? На таке питання ми повинні відповісти: так, є! Воно вже назване почасти від проф. Зерова: „те

передчуття ранньої смерті, що віссю проходить через усю його лірику". І не тільки передчуття, але й особлива, ніжна, майже інтимна закоханість у смерть, осені, болю, сльозах. Поет знає про себе: „Мене спалить неублаганий гнів При вході до святини“, „Я догорю без радісних огнів“, іноді він каже про свою смерть навіть у минулому часі, як про те, що вже сталося: „Коли навік замовк Безлунний лебідь — я“. Але ця неминучість смерті не лякає поета, ба й більш, він просить її у неба: „Ах, засипляти! Дайте ж бо м'яти! Дайте могильної м'яти з підлісся й хрест білорукий!“ „О коли б боги почули Та післали ранню смерть“; бо для поета: „... смерть німа — це тільки відпочинок На безконечність літ“, „вінок вінків — терпючий“, „правдиві сльози дрібні — Дзеркало краси коштовне і сльоза не розчарує Краще, ніж побідний хор“, „Найгарнішою красою є одна краса — вмирання“, „Краса переходу — найвища краса“, „Прекрасне те листя, що впало під ноги,“ бо „Як трупом засохлим покрий дороги, Ясніші стають небеса“, піт і сльози — це ті дари, що їх янгол „хмарками відсилає... у рай святий“ (думка далеко не нова, але в низці аналогічних думок у Кобилянського вона повертає собі стертий від постійного живиння сенс); як образ для страждання — що ми його завжди маємо за щось темне — поет вживає найсвітліше в природі: „С о н ц е м вічного страждання“; нарешті, в поета „предвічний страдник Бог“ (що правда, тут мова йде про „бога пісень моїх невітшних“, але це слово надруковане з великої літери — що в Кобилянського не завжди — й має епітет „предвічний“; тому, на мою думку, воно є не тільки поетична алегорія, але й свідчить про релігійний культ страждання у Кобилянського). Це знов не може не нагадати Карманського, що проголосив: „Все пусте. Святий лиш людський біль“, але між Карманським і Кобилянським тут — велика різниця тону, яка робить релігію смутку і Кобилянського самостійною відміною українського Weltschmerz'u. Карманському його „біль“ — особистий і людський — часто здається нестерпним тягарем, він часом клене його, стає в позу не тільки Вертера, але й Манфреда; Кобилянському його „страждання“ бувають теж важкі, але він знаходить для них виправдання, зокрема, естетичні („краса переходу“, „краса вмирання“).

Така поетика суму й смерті властива була в ті часи не лише Кобилянському; вона характерна для всієї групи „Музаґету“. Сум, безнадійність, відмова від життя й навіть поривання до смерті, замкнення в собі самому, індивідуалізм, — риси, досить репрезентовані в творчості музаґетців — вважаються у нас за типові для буржуазного мистецтва часів його занепаду. Отже, якщо некритично поставитися до такого погляду, треба визнати „Музаґет“ за буржуазно-занепадницьку групу, що висловила настрої суспільних шарів, „упразднених“ Жовтнем. Але проти такого тлумачення свідчить один, „маленький“ факт: значна група, навіть більшість, „музаґетців“ залишилася по цей бік червоної межі, в лавах радянського мистецтва, а значна їхня частина — на передових його позиціях. Що поодинокі представники типово-буржуазного мистецтва можуть перейти до мистецтва, позначеного іншими соціальними прикметами, — це факт безперечний, але припустити, щоб мало не ціла група, що репрезентує в даному національному мистецтві занепадницьку буржуазію, могла ін сопроге пристати до протилежного боку, — це значить бавитися соціально-політичною термінологією. Не розглядаючи тут загальної тези про соціальну природу „занепадницьких“ мотивів у мистецтві, ми повинні визнати, що в творчості „музаґетців“ ці мотиви мали якесь коріння,

відмінне від занепаду української буржуазії. Поперше, це — причини суто - літературного характеру. Перед укр. письменством, що ще з Лютневою революцією одержало можливість вільного розвитку, постало чергове завдання — наздогнати європейське мистецтво. Але, за умовами часу, „музаєтці“ могли житися тільки мистецтвом довоєнної Європи, бо сучасна була відгорожена від них стіною політичних подій, а найвідомішим явищем довоєнного європейського письменства був символізм. На символізм же натрапляли „музаєтці“ й тоді, коли зверталися до російської літератури, бо найновіші її течії на початку 1919 р. були ще невідомі в Києві, що в російській своїй частині жив провінціальним життям. (У цьому ми можемо перекоонатися хоч би з російського збірника „Гермес“, виданого в Києві одночасно з „Музаєтом“). Отже, „музаєтці“ повинні були переходити етапом символізму — почасти в західній, почасти в російській його інтерпретації. А в широкому колі символістичних мотивів не останнє (хоч і ні в якому разі не єдине!) місце займали вказані вище „занепадницькі“, й саме ними символізм був найвідоміший читацькому загалові. Таким чином „музаєтівське“ „занепадництво“ було до певної міри плодом літературного наслідування. Друга його причина вже вказана в літературі (напр. від проф. О. І. Білецького). Це — пережитий жах імперіалістичної війни, що для декого з „музаєтців“ (як раз, і для Кобилянського) був особливо болісним, бо сполучався з руйнацією рідного краю (Буковини). Але третя — і чи не найголовніша — причина полягає в ідеологічній невизначеності „музаєтців“. У соціальній площині вони — люди здебільша селянського походження, але такі, що вже втратили зв'язки з селом — не були зв'язані скільки-небудь міцно ні з буржуазією, ні з виробничим пролетаріатом; у площині ідейній вони здебільша не мали виразного, усталеного світогляду почасти через персональну молодість, почасти через відсутність на Україні в передреволюційні роки широкого ідейно - громадського життя; і тому вони опинилися на роздоріжжі. Розібратися в усій величезній складності революційних подій їм певний час не могли допомогти ні соціальне єство, що розчинилося в розпливчастих категоріях „декласованости“, „інтелігентного пролетаріату“, ні будь-яка викреслена ідея; вони й ухопилися за „естетизм“, як за перше й найлегше, що потрапило їм під руку. Але ми знаємо, що незабаром переважна більшість їхня знайшла собі провідну зірку в зірці п'ятикутній, в Жовтні, який з'явився для них новим днем; тому ми повинні розглядати сумні настрої музаєтців, як „тьму перед рассветом“, як смуток, властивий кожному *ante lucem*.

У творчості Як. Савченка, Загула, Слісаренка, Терещенка та інш. (не кажучи вже про Тичину) „Музаєт“ був тільки певним етапом, і тому ототожнювати його з цими письменниками — було б помилкою. Кобилянський не встиг вийти за межі музаєтівської ідеології й поетики, й тому, як літературна постать залишився, в певній мірі адекватним „Музаєтові“. Вирішити категорично, куди б була спрямована його дальша путь — річ занадто важка; але напрямок розвитку інших „музаєтців“ дає певні підстави для такого вирішення. Є й інше свідчення того, що Кобилянський міг знайти собі місце в Жовтневій літературі: його співучасть в „Червоному Вінку“. В той час жорстокої й одвертої політичної боротьби участь у такому альманасі безперечно була певним самовизначенням. Але характерно: вірш, уміщений у цьому альманасі й присвячений революції („Червоний мак — прапór В руці, як символ вільних днів“), можливо й Жовтневій (на

це нібито вказують: його місце поруч із революційними творами Еллана та Михайличенка й такі рядки: „Серед руїни диму і огня Горить зоря над сніговим чолом“; адже ж лютнева революція „руїною, димом і огнем“ не супроводилася), називається й починається: „Христос воскрес“ (явище, добре відоме російській літературі 1917-19 р. р., але в українській не так поширене. Взагалі, релігійна проблема, чи точніше, проблема землі й неба, матерії й духа, цікавить нашого лірика; іноді він здається агностиком („Тасмниця“), іноді — прихильником пантеїзму та „вітаїзму“ („Заклик“), але „специфікою“ його ідеології вважається нам бажання поєднати небо і землю. Верховинська ніч у граціозній поезії „Верховинський бір“

... тасмні сонні хвил
Закохала, повінчала
З ясним промінем зірок

Шлях до горнього неба — заважкий для поета, але ось небо відбилосся в плесі:

Небо! Як було ти там поза - хмарами,
Злинуть до тебе не міг я без крил,
Та коли ти підо мною з'явився,
Йду я до тебе, в хор ясних світил.

І щасливе майбутнє, якого поет уже досягає, хоч і мрією („Я був сьогодні“) уявляється йому саме такою синтезою неба й землі:

І понад себе глянув я, чи це земля, чи ні?
І що ж? В горі була земля, а небо на землі!

Він певний, що цей край „до нас іде“, але конкретні уявлення про шлях до майбутнього у нього — непевні, й міркувати про політичну ідеологію Кобилянського докладніш, ніж це зроблено тут, на підставі його книжки — не можливо. Навіть яскравих національних ідеалів не спостерігаємо ми в поета, для якого батьківщина — лише Карпати, а Наддніпрянщина „рідна чужина“. Але одне добре знає поет: йому не ввійти в майбутнє. В світлі цієї свідомості поетової великого, трагічного сенсу набуває відома поезія „Так смутно - прекрасні“. „Найвища краса“ — не тільки „краса вмирання“, але й „краса переходу“; „прекрасне те листя, що впало під ноги“ — не просто на землю, але під ноги — майбутньому. Поет виправдує й жертви „переходу“, визнає їх конечність: „Як трупом засохлим покрис дороги, Ясніші стають небеса“. За таке саме листя, що повинне впасти під ноги, щоб можна було побачити небеса, поет уважає й самого себе. І справді, він з'явився жертвою переходового часу й фізично (вмер від пандемічної хвороби — наслідку громадянської війни) й морально (залишився в межах переходової ідеології, в передчуттях і ваганнях, не приставши ні до якого берега).

Як ми казали, мінорні мотиви в загальних своїх рисах властиві були цілій поетичній генерації на певному щаблі її розвитку й пояснюються однаковими причинами; але конкретні виявлення цього „мінору“, що зв'язані з тими індивідуальними рисами характеру, яких ми покищо не можемо з'ясовувати, — в Кобилянського значно відмінні від таких виявлень у його колег. Як Савченко й Загул сумували проклинаючи (це в них значно сильніш, ніж у Карманського), Кобилянський сумує благословляючи; Загул давав заповіт: „Ненавидь сонце і світло денне“, Кобилянський ім'ям цього сонця звав своє

страждання. Осінні настрої типові для „Музафету“ в цілому, але в Савченка це — бурхлива, дощовита листопадова ніч, сповнена привидами й примарами, у Загула це — день першого, безнадійно - холодного снігу, що несе Нірвану й забуття на осінні рани землі. У Кобилянського це — золота осінь.

Казаним, гадаємо, визначається місце Кобилянського в українській ліриці. Передчасна смерть не дала йому розвинути в самостійну, незалежну індивідуальність, але щось своє він має. Світлий сум, культ „краси вмирання“, бажання поєднати небо з землею, повінчати зорі з хвилями — всього цього ми не знайдемо більш ні в кого з сучасних Кобилянському поетів. Жертовний настрій, віра в майбутнє, поруч із усвідомленням неможливості досягнути його особисто — тепер знайшли собі куди сильніший вислів у творчості Плузника (пор. „Прекрасне те листя, що впало під ноги. Як трупом засохлим покриє дороги...“ та „І ось ляжу, родючий гній“¹⁾); але 1919 року вони були новиною. Не новиною був інтимний, м'який тон поета — але він надає великої принадності його віршам. Поет любить слово „сестра“; „сестро“ — звертається він до коханої жінки в відомому (хоч не цілком удалому) вірші „Гріх“. І коли він каже „сестра моя ліра“ — це брентить переконливо й зворушливо. Багато знайдемо ми в Кобилянського влучних, а головне свіжих, часто несподіваних висловів, які хоч і не утворюють самостійної поетики, але свідчать про великі потенціальні можливості автора: „хрест білорукий“, „Я не пісенний вже, я не стозвукий“, „сонце згариском - огарком Кроваво в хмарах мерехтить“, „дзвінка глибинь блакиті“, „дзеркало очей“, „Чарує — як небо таємна, німа, як небо забута — каплиця“, „І вкриє чорний шовк Засмучені поля“, „Безлунний лебідь“ (взагалі гарний неологізм — „безлунний“ зам. „безголосий!“), „мій вільний дух Підкрилами бері з На лоно сонних трав Посіяв сніжний сум“. „Сльози небесні під промінем штучних світил“. Але не тільки окремі рядки — є низка поезій Кобилянського, яким безперечно місце — в антології української лірики. Це — бездоганне „Осіннє золото над парком“ (за М. Зеровим, „клясичні в своїй ясній простоті строфи про осіннє вмирання“); чи не під враженням його написано „Бабине літо“ Д. Загула, зі збірки „Наш день“, яке нагадує „Осіннє золото“ й абсолютно тотожною строфікою абабаб — і темою і низкою окремих висловів; (але замість 4 стислих строф Кобилянського, у Загула — 8); це — „Так смутно прекрасні“, „Годі, струни“, „Сам“ (не дивлячись на невдале закінчення), „Верховинський бір“, „Каплиця“, „Лебідь“ („Як ляже трупом день“). І той amator поезії, що перегорне сторінки „Мого дару“, даремно часу не витратить. Звичайно, цих гарних поезій небагато, поет міг би дати більше, коли б його доля склалася інакше, коли б він не впав під ноги часу... Що ж! нам залишається тільки сказати разом із ним:

Прекрасне те листя, що впало під ноги!

¹⁾ Це — психологічна аналогія, а не результат літературного впливу.
М. Ст.

Проф. Ол. ГЛАДСТЕРН

Імперіялістичні держави та Схід у війні 1914—1918 р.р.

(До 15 - річчя світової війни)

Можна вважати, що розділ світу між капіталістичними державами загалом завершений на початку XX - го століття. Ленін у стислих і яскравих сторінках змалював свого часу картину цього розділу в світлі своєї теорії „імперіялізму“, як особливої стадії капіталізму. Перед війною 1914 р. основне майже все вже було поділене. Могла йти мова вже не про розділ, а про переділ. Його доручили генералам. Вони зо своїми штабами мали робити далі діло дипломатів засобами реальними, сильно - чинними. А дипломати буржуазії за десятки років перед світовою війною виявили кипучу діяльність по всіх можливих напрямках. Тут і узбережжя Північної Африки (Марокко), й Туреччина — європейська та азійська, — Суецький канал, Перська затока, Центральна Азія, Далекий Схід. Скільки за цей час відбулося дипломатичних конференцій, скільки було уложено договорів, угод, конвенцій!

Коли відкинути з маси дипломатичних актів, військово - дипломатичних жестів та демонстрацій (наприклад, з'явлення німецького військового корабля в Агадірі, в Марокко, і інші події, що свого часу наробили багато галасу) всі шахові ходи розвідного, демонстративного або відтягального характеру, то виявляється система підготовчих заходів до світової війни та театри збройної боротьби — нападу або оборони — конкурентів - імперіялістів. На Сході це: Північна Африка — від Марокко до Триполі та Кіренаїки; Єгипет — Суецький канал; Туреччина — Константинопіль, Протоки, Мала Азія, Сирія, Арабія, Месопотамія, Перська затока, Далекий Схід. В Європі вирішала так само важлива проблема — для деяких учасників світової війни: чи дістане Франція загублену колись ельзас - лотарингську руду та саарське кам'яне вугілля? Чи здобуде Німеччина руду французької Лотарингії, а на додаток може і кам'яне вугілля Північного департаменту з виходом на Па-де-Кале в Дюнкерк та Кале? Чи здобуде знову Франція стратегічну підпору на Райні, колишньому франконімецькому кордоні¹⁾. Але не заради розв'язання подібного завдання пристав до бійки британський імперіялізм з усією міццю та рішучістю. І для французького імперіялізму загроза колоніального володіння в Північній Африці — хай ще не страшна, але така, що дедалі зростає, та величезні економічні та політичні інтереси французького капіталу в Туреччині (оттоманський борг, Сирія, Анатолія) не могли не відограти

¹⁾ Яку роль „мрії про Райн“ відігравали у французькій політиці XIX віку довів дотепно у своїх статтях — М. Покровський у збірках: *Внешняя политика. М. 1918, та: Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. М. 1924.*

своїї ролі у французьких плянах — передвоєнних та підчас війни. Надто, коли б Італія лишилася вірною своєму союзові з Німеччиною та Австрією і билася б разом з центральними державами, посиливши для Франції небезпеку в басейні Середземного моря.

Проте цього не сталося. Операції, щоб захопити французькі колонії ні Німеччина, ані Австро - Угорщина зробити не могли. Загрозу з боку нейтральної Іспанії, що її спокушали з Берліну, парирував британський Гібралтар та англо - французька фльота в Середземному морі. Вчинки німецьких та австрійських підводних човнів кололи тільки як шпильки, та не загрожували цілості французьких колоніальних володінь. Французька влада в цих колоніях трималася з певним напруженням, але не боячись, що її витиснуть. Ба й більше, французькому урядові пощастило підчас війни вербувати серед найбільшої головної людності салдат на європейський театр війни. Французькі залоги, залишені в Тунісі, Алжирі та Марокко, були реальним, живим попередженням проти захоплення гаслом „священної війни“, проти „невірних“ (французів). Та й оборонці Ісламу, доглядачі мусульманської правовіри, не витрачали зайвих коштів та енергії на анти - французьку пропаганду в колоніях Північної Африки, що територіально були майже відокремлені від центру каліфата — Константинополя та від центру арабського національного руху — Єгипту, Сирії і т. д. Німці та турки, з намови німців, кинулись до Єгипту, щоб видерти з рук англійців найцінніший шлях британської імперії — Суецький канал.

Справедливо кажучи, боротьба між обома ворожими коаліціями на Сході зосередилася — з причин географічних, матеріальних та політичних — на Близькому та почасти на Середньому Сході. Далекий Схід теж втягли у війну, і для того, щоб його втягти, Антанта, як ми побачимо нижче, витратила чимало засобів. Але Далекий Схід по тому, як японці без ризику провели за кілька місяців операції під Ціндау і хінський Шандунь змінив свого господаря, білого німця на жовтого японця — лишався ареною тихого, повільного підступу проти німецького капіталу, що там укріпився, з боку його конкурентів, переважно англійських. Активної ролі Далекий Схід через своє віддалення від основних джерел бойових сил — держав - учасниць війни, відігравати не міг. Для держав Антанти та для Німеччини й її спільників, що були прикуті в Європі до Близького Сходу, — Далекий Схід весь час лишався другорядним, певніше — третєрядним театром, де ніяк війни вирішити не могли.

Тим більшу енергію розвинули обидві сторони на Близькому Сході. Військові операції та політична агітація доповнювали одні одну, прямуючи до одної мети: зберегти панування або скорити народи, племена, території. Це була насамперед боротьба за арабський Схід між німцями та турками — з одного боку, та англійцями і французами — з другого. Друге завдання, що його ставили собі імперіалістичні держави - учасниці війни — це оволодіння турецькою територією, рештками Оттоманської імперії, після відокремлення від неї всіх арабських земель. Оволодіння військове, економічне, політичне. Для Росії — Константинопіль, протоки, турецька Вірменія; для Франції — Кілікія; для Італії — Смірна, Адалія; для Англії — турецький Курдистан. Німецький імперіалізм волів би, як визвольник Туреччини від російсько - англо - французької навали, неподільно господарювати в Туреччині.

В сумарному нарисі нема місця ні для історії арабського і національних рухів на Сході — до світової війни і підчас війни, ані для історії військових походів та експедицій, комбінованих з ісламістськими та націоналістичними інтригами. Зазначимо, що підчас війни, коли під впливом фальшивих обіцянок та лицемірних, гучних гасел про волю народів — всіх народів, великих та малих, — кинутих урядами Антанти у всі частини світу, прокинулися і посилилися скрізь національні сподівання у народів, притиснутих, пригнічених, агентам держав Антанти не важко було змовитися з соціальними верхівками, з впливовими колами владущих класів і з їхньою допомогою втягти, іноді й примусово, ширші народні маси у повстансько-військові авантури. Мартиролог айсорів (асірійців), зрушених англійськими агентами проти турок, становить в історії злочинів світового імперіялізму жахливу сторінку. Залишене англійцями без допомоги, після невдачі боротьби з турками, айсорське населення мусіло геть чисто все по волі британського військового штабу переселятися в Месопотамію, вкриваючи свій шлях трупами убитих, померлих від голоду, хороб, для того, щоб врятовані створили в районі Мосула захисний заслон для англійських нафто-промисловців проти Туреччини.

Ще жахливіший мартиролог вірменських трудящих мас. Селянське населення східних вілайетів Туреччини (Ванського, Ерзерумського, Бітлійського та інш.) — своїм життям платило за високу політику вірменської буржуазії, що являла собою разом з греками торговельний та фінансовий капітал в отоманській Туреччині і була зосереджена переважно в Константинополі та на Середземному узбережжі азійської Туреччини. Політиканство вірменської буржуазії разом з вірменським духовництвом, її проєкти „Великої Вірменії“, що для її реалізації була лише одна сила — надія на гуманітарні почуття імперіялістичних урядів і на „зв'язки“ в столицях Європи; жагуче бажання вірменської буржуазії стати на чолі вірменської держави, тобто приєднати до влади грошей владу політичну, — все це й багато іншого зробили її іграшкою в руках російського, англійського і французького уряду. Кожен з них за чергою використовував вірменську буржуазію та вірменську національну пропаганду у своїй турецькій політиці і кожен з них за чергою зраджував вірменів, як тільки для того чи іншого уряду вірменський козир в боротьбі за Туреччину ставав зайвим і непотрібним.

Сумно уславилися на весь світ вірменські погроми в Туреччині. Турецький уряд, за рецептом Абдул - Гаміда, ліквідував вірменське питання ліквідацією вірменів. Систематичне винищення вірменської людности, зубожілого, зруйнованого селянства та ремесників, масова різанина вірменів, що вибухала від часу до часу, викликали в європейській пресі кілька сльозливих статтів, але нічого серйозного християнська Європа, залучаючи й Росію, не робила, щоб врятувати сотні тисяч турецьких вірменів, нагороджених у свій час вірмено-католицькою та вірмено-протестантською церквами — подарунками європейського капіталу „різних віроісповідань“. Уряди європейського „концерту“ „заспокоювали громадську думку“ паперовими нотами високій Порті. Англійський уряд за о. Кіпр таємниче зобов'язався захищати уряд Абдул - Гаміда проти всяких замахів зовні. Так само „забув“ російський царський уряд про вірменів, про „визволення християн з - під мусульманського гніту“, коли, щоб запобігти Константинополі та протоки, він орієнтувався на союз з Англією.

Німеччина Вільгельма II, як відомо, будувала багдадську залізницю, плекала грандіозні плани економічного та політичного захоплення Туреччини, всього Близького Сходу, туди... до Перської затоки, і їй вже зовсім не обходило винищення вірменів.

Криваві роки минулися марно для вірменської буржуазії. У світову війну майже з самого початку вона знов стала знаряддям політичних та військово-стратегічних планів імперіалістичних держав. На східному фронті (Кавказькому) боролись за російську справу — проти турків — вірменські добровільницькі загони; у планах свого месопотамського походу, а звідти на Курдистан, англійці відводили певне місце для вірменського удару в запілля туркам; французи, коли вони пізніш, по закінченні війни в Європі, опинилися на час господарями в Кілікії, вирішили підтримувати свою владу над тубільною мусульманською людністю за допомогою вірменів, яким обіцяли утворити там „незалежну вірменську державу“, хоч в Кілікії вірмени становили меншість. Витиснуті кемалістським військом, французи кинули на призволяще вірменів і, змовившись з Ангорським урядом¹⁾, залишили злиденні рештки врятованих і розпорошених по всьому світу вірменів, щоб ті самі турбувалися про „незалежну вірменську державу“.

А до цього на початку світової війни — примусове виселення молодого - турецьким урядом всієї вірменської людности з східних вілайєтів Туреччини, викликане якщо не цілком, то великою мірою, ворожою для Туреччини політичною та військовою пропагандою агентів Антанти серед вірменської людности, — мало наслідком загибель кількох сотень тисяч вірменських селян, убитих або померлих з голоду та хвороб протягом довгого шляху до Месопотамії, куди їх відправила турецька влада до англійського походу в цю область²⁾.

Так заплатили цим східним народам за чужу війну чужі їм імперіалістичні держави. Заплатили підчас самої війни. А як Англія та Франція фактично продовжували війну на Близькому Сході тоді, коли на Заході, в Європі, її вже скінчили, тубільна людність ще довго платила кров'ю за військово-політичні авантури тубільної буржуазії, що блокувалася з завоюваннями - інтервентами — англійськими та французькими. Але про це далі.

Другою країною, де імперіалістичні держави, що брали участь у війні, виявили свою активність, був Арабістан, тобто всі землі, заселені арабами. Метод дій залежав від політичного становища тої чи тої території. Для німців з турками було завдання — утримати у слухнянстві арабів — підданих султана. Коли витівка про „священну війну“ Халіфа правовірних в союзі з німецьким імператором, під головуванням Сандерс - паші, Гольц - паші та інших пашів, призначених з Берліну захищати іслам, зазнала поразки, то турецьке військове командування в особі Джемаль - паші, одного з ватажків керівничої молодого - турецької групи, взялося переконувати сирійських арабів шибеницями, в'язницею і ін. Офіційний привід — „таємні зв'язки з ворогами“.

Роль „впорядника“ арабського світу підчас війни виконала майже виключно Великобританія. Метод вживалося різних. Залежно від

¹⁾ Угода 20 жовтня 1921 р., так звана Франклен - Буйон.

²⁾ Подобиці винищення подано в Andre Mandelstamm. *Le sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917 стор. 245 — 284. Виясняючи причини вірменських погромів, автор затушковує злочинну роль держав Антанти у вірменській питанні.

місця та часу. З Єгиптом не церемонилися. Він і до війни був у руках англійського військового командування. Стан облоги був той військово-адміністративний захід, що мав запобігти всякому виявленню національно-визвольних тенденцій в Єгипті. В міжнародно-правовому відношенні також було зроблено крок до остаточного закріплення Єгипту, як колонії Британської корони: зараз по вступі Туреччини у війну був офіційно проголошений англійський протекторат над Єгиптом, що до того вважався формально під турецьким сюзеренітетом, хоч насправді господарем в Єгипті був головнокомандувач британських військових сил.

Після того, як турецький похід через синайську пустелю під командою Джемаль-паші та під керівництвом німецьких офіцерів до заповітного Єгипту зазнав поразки і думку про захоплення або роззброєння Суецького каналу довелося залишити, англійці могли від оборони перейти до наступу — політичного та військового. Сотні турецьких полонених, захоплених на Суєці, „з ганьбою“ провели вулицями Каїру: це була демонстрація даремності всяких спроб укусити британського лева. Лев'ячі лабеті тиснули з подвійною, потрібною, почетверною силою. Бо крім лев'ячої пихи британський імперіялізм підчас війни мав на єгиптян і лев'ячий апетит. Не зважаючи на те, що в англійській проклямації по оголошенні війни Туреччині „англійці борються для оборони прав та волі Єгипту“, британський уряд великодушно „бере на себе“ весь тягар війни, не вимагаючи від єгиптян жодної допомоги, — все ж тубільне населення Єгипту особливо селянство, боляче відчувало тягар оборони англійського Суєцу та завойовницьких походів на Галіполі, в Сирію, Палестину і т. ін., коштом Єгипту та руками єгипетських фелаків. Імперіялістична війна дала Єгиптові: військово-польові суди та військову цензуру; голод, викликаний численними англійськими військовими реквізиціями, спочатку за плату, а потім без плати і штучним зростом плянтацій бавовни, що витісняли хлібні засіви, — трудову повинність, що повернулася незабаром на жорстоку військову мобілізацію сотень тисяч хліборобів-фелаків, які загинули від нестатків, хвороб та ворожих гармат в робітничих дружинах та транспортних відділах англійських армій на різних фронтах; військовий постій незчисленних англійських колоніальних армій (індійських, австралійських і інших), що з'їдали Єгипет та бешкетували в країні; військові здирства та податки, що лягали цілим тягарем на трудяші маси; підкорення цілям британського імперіялізму країни, де на тлі голодного, виснаженого трудового населення багатіли лише поміщики бавовноводи та торговельні посередники з чужоземців.

Так стояла справа в тих територіях, що вже були під владою Великобританії. Але там, де ще треба було підготувати ґрунт для наступної анексії або для „британського протекторату“, уряд Великобританії та його агенти вміли говорити мовою обіцянок, посиленних авансами коштом майбутніх значних грошових субсидій. Не шкодували й на зброю, коли була певність, що її буде спрямовано куди слід. 9 шабану 1934 р. (10 червня 1916 р.) шериф Мекки зняв повстання проти турків. Нечисленні турецькі залоги були вигнани з Геджасу. Давно замислена операція — вдарити туркам та німцям в зацілля на сирійсько-палестинсько-месопотамському фронті — цілком вдалася. Та ще чужими руками.

Британський імперіялізм святкував перемогу. Ще до виступу Гусейна серові Персі Коксу пощастило купити султана Неджа

ібн-Сауда за відповідну субсидію з англійської скарбниці. За умовою він додержував щодо повсталого Геджасу дружнього неутралітету. Султани Ковейта та Омана давно вже були в англійських руках. До табору турецьких противників перейшли після Геджасу так само Асірта Іємен.

Арабія звільнилася від решток „турецького гніту“. Турків заступили англійці. Розв'язання питання про національну волю арабів, що заселяють передню Азію, відклали до кінця війни. Повернувши Арабійський півострів на свій плацдарм, англійці могли з більшою певністю взятися за дальше здійснення своїх плянів — завоювання арабських земель північніш півострову — Месопотамії, Сирії, Палестини. Тут не було султанів, емірів, що можуть виставити військо на заміну англійської субсидії. Але все ж в різних колах, переважно верхніх соціальних верствах, англійці могли вербувати прибічників, готових хоч би на пасивний бльок з англійцями проти турків, що встигли за століття свого панування викликати чимало ворожих настроїв. Грізна пересторога — повстання на півдні Арабії імама Ях'я за 10 років до світової війни нічого турків та младо-турків не навчила: вони не скористувалися з науки повстання, підтриманого англійцями. Репетиція 1904 — 1905 року накреслювала майбутні шляхи британського імперіалізму в турецькому Арабістані.

Нас не цікавлять самі собою військові операції тої чи іншої сторони у світовій війні. В Месопотамії операції провадилися з виключною впертістю. Німці та турки захищали месопотамську нафту та месопотамську бавовну, теперішню й майбутню. Англійці завоювали й те, і те. Для обох сторін важливі були підступи до Перської затоки. Тим більш, що по той бік затоки в Південній Персії вже працювало Anglo-Persian Oil Co, що в неї було вкладено чимало англійського урядового капіталу. Поразка на месопотамському фронті загрожувала не тільки переходом месопотамської та мосульської нафти „в ворожі руки“, а й мала серйозну небезпеку і для південно-перської нафти.

Не збентежила англійців капітуляція ген. Таунсенда з десяти тисячним загonom біля Кут-Ель-Амари. Військо, що дісталось до полону, замінили новим з Індії. Треба відзначити, що й цю колоніальну війну на Сході Англія провадила за допомогою війська, на вербованого серед колоніальних народів. Поряд з „Месопотамською експедиційною армією“, що мала у своєму складі багато індійських військових одиниць, діяла на другому кінці передньо-азійського театру військових дій „Єгипетська експедиційна армія“, що нараховувала чимало тубільців-єгиптян. Англійці також використали формування, щоправда, не дуже численні, з арабів, переважно з Геджасу, яких у військовій справі тренували англійські інструктори.

Щождо французів, то й вони створили з тубільців „східний легіон“ *Légion d'Orient*, який мусів боротися за нові французькі колонії на Близькому сході, як це робить „чужоземний легіон“ в Північній Африці. Вірменські батальйони „східного легіону“ захищали французькі інтереси в Сирії та Кілікії. Алжирські стрільці та алжирська кіннота входили до складу французького загону, присланого до „єгипетської експедиційної армії“.

Багдад здався англійцям 11 березня 1919 р. Це переламна дата історії завоювання англійцями турецького Арабістану. Коли в Європі капітулювала Німеччина, Туреччина вже вибула з лав борців, а її арабські володіння були в англійських руках. Басора, Багдад, Єріхон

Єрусалим, Яффа, Хайфа, Дамаск, Бейрут, Алеппо — вже були під британською владою. Нові месопотамські володіння Англія отримала захопленням 8 листопада 1918 року Мосула вже після замирення з Туреччиною, підписаного в Мудросі, 31 жовтня 1918 р.

Участь французів у військових операціях була другорядна. „Честь“ завоювання турецького Арабістану справедливо належить англійцям. Вони ж „несли відповідальність“ за управління в окупованих краях.

Що ж там відбувалось?

В нашому розпорядженні є мало об'єктивних матеріалів з історії англійської військової окупації арабських земель за цікавий для нас період. Але навіть англійські джерела дають підставу визнати стан тубільного населення під англійським пануванням за дуже сумний. Про це свідчить „Огляд цивільної адміністрації у Месопотамії“ Гертруди Б е л л, одного з найвідданіших агентів англійського імперіалізму на Сході. Це potwierджує, хоч і мимоволі, англійський же автор Л о д е р¹⁾. Тубільне населення вілайєту Басри, цілком зайнятого англійцями в середині липня 1915 р., по захопленні Емари та Насириї (м. Басра потрапила до англійських рук 22 листопада 1914 р.) зазнало ще нещаднішої долі, ніж населення Єгипту. Особливо руйнували країну примусовий набір робітної сили до англійської експедиційної армії в необмежених розмірах та захоплення місцевих продовольчих ресурсів для харчування англійської армії, утримання якої покладено на арабів. Зростали голод та злидні. А податки стягали без перепочинку. Населення й раніш відчувало тягар численних турецьких податків, — окупанти, що прийшли визволити Арабію „від турецького гніту“, не знайшли кращого, за свідченням самої Белл, як зберегти всі податки, всю їхню систему, але почавши стягати їх „ефективніше“²⁾.

В Палестині ситуація мала свою особливість: офіційне визнання англійським урядом сіоністських претензій на Палестину. Деклярація Бальфура від 2 листопада 1917 р. про допомогу англійського уряду утворенню єврейського „національного осередку“ в Палестині супроводилася допущенням туди напочатку 1918 р. „Сіоністської Комісії“, офіційально визнаного органу при англійській вищій адміністрації. Для придушення заворушень серед арабів у розпорядженні англійської адміністрації були засоби, призначені підтримувати „британський престиж“. Щоб мати ясне уявлення про хазайнування англійців в окупованих областях, досить визнання місс Белл, що англійські адміністратори, які прийшли головне з Індії, занадто схильні були вживати „індійських“ заходів управління.

В самій Індії війна відбилася різно. В галузі економічній вона викликала, з одного боку, зріст тубільної промисловості, що в деякій мірі звільнилася від конкуренції англійської промисловості, яка була заповнена замовленнями на армію (впливала також дорожнеча та небезпеки морського перевозу з Англії до Індії підчас війни); з другого боку надмірні витрати на утримання індійського війська на європейському та азійському фронтах, використання для цілей війни золотого фонду Індії, призначеного підтримувати тубільну валюту на належному рівні; значне посилення податкового тягара; форсована органі-

¹⁾ De Loder, The truth about Mesopotamia, Syria and Palestine. London, 1923.

²⁾ Review of the Civil Administration of Mesopotamia — 1920. Цит. за Ладер стор. 126 — 7.

зація плянтації бавовни, джуту та іншої військово-промислової сировини, що їх потребувала „імперія“ підчас війни на шкоду виробництва продуктів харчування; монопольне право уряду на експорт продовольчих продуктів, право, що було широко використане, — все відбилося якнайзгубніше на стані основної маси населення Індії — селянства. Якщо до цього додати посилення політичного гніту, що повернувся з виданням „акту“ про захист Індії на нещадний урядовий терор, який виправдувався потребами війни, то це буде все, що Індія одержала від британського уряду за час війни. А за це в Індії взяли для захисту Британської Імперії біля 200.000 чол. І тут, як і по всіх колоніальних та напівколоніальних країнах, де панує британський імперіалізм — і в окупованих територіях — він опинився в бльоці з тубільними соціальними верхівками, з тубільною буржуазією проти основної маси трудящого населення. Індійська буржуазія опинилася в таборі англійських патріотів і допомагала англійському урядові в його військовій політиці, на подяку за захист (відносний) її класових інтересів у соціальній боротьбі в Індії.

Складним зробилося становище підчас війни в азійській колонії другої великої держави Антанти — Росії. Як і Індія, Туркестан не був театром війни імперіалістичних держав. Але як там, так і тут війна зробила великий вплив на економіку та політику країни. Відрізані від світових джерел бавовни військовими фронтами — сухоподольними та морськими — російські текстильні фабриканти мусіли шукати компенсацій в Туркестані. Прискорений процес плекання бавовни під натиском зовні посилив залежність селянства (дехканства) від баїв та лихв'ярів, посередників між великим капіталом метрополії й малосилими дрібними та бідняцькими селянськими господарствами. Місцями вона переходила на повну кабалу. Незадоволення зростало. Воно вилилося в одверте повстання, коли царський уряд вжив політично небезпечного заходу: мобілізації тубільного населення, досі вільного за законом від військової повинности, щоб зформувати робітні загони для військового запілля.

Повстанський рух шириться. Він був стихійним протестом проти режиму „ташкентців“, що під його гнітом країна тихо стогнала біля півстоліття. Низку областей охопило повстання: Семирічинську, Сирдар'їнську, Самаркандську, Ферганську, Закаспійську. Щоб придушити повстання треба було величезних сил. Розправа була жорстока та нещадна: масові розстріли, екзекуції, експропріація землі, худоби та іншого майна тубільців. З Семиріччя, де хвиля повстання знялася особливо широко, кілька десятків тисяч киргизьких візків з людьми та злидненным майном знайшло порятунк в Хіні ¹⁾.

На протилежному полюсі, на крайньому Сході, імперіалістичні уряди виявляли не меншу безцеремонність. Не церемонилися ні з хінським парламентом, ані з президентом хінської республіки і найменше зважали на хінський нарід. „Великі держави“ мали в Хіні свої інтереси, зв'язані з світовою війною. Вони їх реалізували, відкинувши таку мізерну перешкоду, як суверенітет неутраляльної держави — Хіні. Почалося з військових операцій Японії проти Німеччини на хінській території: облога та здобуття Тзін - дао (Ціндао). Територія, що прилягає до бухти Кіао-Чао, „в оренді“ у Німеччини, так само, як Японія „орендувала“ Лаодунський півострів з Порт-Артуром,

¹⁾ Історія повстання у збірнику: „Очерки революционного движения в Средней Азии“, вид. ВНДВ. М. 1926.

Англія — Вей - хай - вей і т. ін. Взаємини власника (Хіни) та орендаря (Німеччина). При чому ж тут Японія? На підставі яких норм міжнародного права Японія має відбирати в орендаря територію не починаючи війни з Хіною? І з якої речі Великобританія відправляла своє військо з Вей - хай - вей для участі разом з японцем в операціях проти німців на хінській території Шандуня, яка не була в оренді Великобританії? Чи може японці відбирали в Німеччині Тзін - дао, залізницю Тзінан - фу - Тзіндао, кам'яновугільні копальні і т. ін., щоб повернути все це законному господареві, Хіні? Справді, оголосивши війну Німеччині і почавши операції в Шандуні, японський уряд заявив, що хінську територію, яку Японія відбере у Німеччини, вона передасть Хіні... по закінченні війни. А два місяці згодом після німецької капітуляції в Тзінь - дао, японський уряд подає (січень 1915) хінському урядові славетний ультиматум, відомий під характерною назвою: 21 вимога! Одною з вимог було визнання Хіною за Японією всіх прав, що належали Німеччині в провінції Шандунь.

Публіцисти, що захищають „білий“ імперіялізм проти „жовтого“¹⁾, подають історію захоплення Шандуні Японією, як щось, що сталося мимо волі союзників (Антанти), що, мовляв, Японія „скористувалася“, тоді як інші держави були зайняті в Європі і т. ін. Проте, коли в лютому 1917 р. уряд „жовтої“ імперіялістичної держави — японський — звернувся до урядів „білих“ імперіялістичних держав — Франції та Росії — з проханням підтримати на майбутній мирній конференції претензії про закріплення за Японією „територіяльних прав та спеціальних інтересів, що їх Німеччина мала до війни в Шандуні“, то на це була дуже попередлива відповідь: цілковита готовість підтримати прагнення Японії. Зрозуміло, це робиться з додержанням принципу *do ut des* (даю, щоб і ти дав). Японія мусіла дати свою підтримку в не менш важливій справі: домогтися від Хіни розриву дипломатичних зносин з Німеччиною (війна буде далі)²⁾. І щоб ніхто не приймав розрив дипломатичних зносин, як одверте обурення „з дикунської поведінки Німеччини“, Бріан, керівник французької політики, передвизначає наслідки розриву в Хіні: 1) вислання з Хіни всіх німецьких підданих; 2) інтернування німецьких кораблів у хінських портах та дальша реквізиція всіх кораблів, щоб передати їх союзникам за прикладом Італії та Португалії; 3) реквізиція німецьких торговельних „фірм“, „анулювання прав німців на концесії, що належать їм в деяких частинах Хіни“³⁾.

Отут і захована вся суть справи. Щоб зруйнувати конкурента — німецький капітал в Хіні — можна поступитися багато в чому. Можна навіть обіцяти Хіні підтримку на мирній конференції в пуганні про Шандунь. Так само, як обіцяли Константинополь то одній, то другій державі. З тою лише різницею, що Константинопіль ще треба було завоювати, а Шандунь вже була відібрана у „ворога“ з благословення „союзника та приятеля“. Британський союзник Японії, що панував у Хіні за допомогою *Hankong and Shanghai Banking Corporation* почав відчувати ще до війни неприємну конкуренцію *Deutsche Asi-*

¹⁾ Наприкл., Hornbeck, *Contemporary politics in the Far East*, New-York - London, 1916.

²⁾ Див. обмін нотами японського мін. закорд. спр. з послами — велико-британським, французьким та російським в Токіо в даному питанні в *China Year Book* за 1921 — 22 р. стор. 707 — 710.

³⁾ Там же.

atische Bank. Ось чому цим німецьким банком так цікавляться дипломати Антанти. В колективній ноті від 29 жовтня 1918 р., коли вже хінська республіка була в „лавах борців за право і справедливість“, посли союзних та асоційованих держав у Пекіні зауважують хінському урядові: „неефективні прийоми, що їх вживав хінський уряд в справі ліквідації ворожої власности в Хіні, як у випадку з німецько-азійським банком і т. ін., не задовольняють союзників“¹⁾.

Британський уряд умів заохочувати інші уряди говорити „англійською мовою“. Російський уряд чомусь особливо дбайливо домагався, щоб Хіна вступила у війну на боці Антанти, щоб „зруйнувати німецьку торгівлю на Далекому Сході“, яка проте не конкурувала з мізерною російською торгівлею в Хіні, якщо не вважати Манчжурії, де німецька економічна діяльність була відносно невеликою і на початку війни її ліквідували держави, що воювали з Німеччиною — Росія та Японія, справжні господарі хінської Манчжурії. Вже 30 листопада 1916 р. російський уряд виступає з „пам'ятною запискою“, де доводить всю користь зруйнування німецької торгівлі для Японії, яка вперто не хоче допустити Хіну в сім'ю союзників, що воюють з Німеччиною²⁾. Фактично Японія воювала в Шандуні не тільки з Німеччиною, а й з Хіною; японський уряд готував Хіні ультиматум — зробитися Коресю! (21 вимога). Чи не краще мати справу з Хіною віч - на - віч, ніж садовити її за спільний стіл з шляхетними союзниками.

Але російський уряд не сумує. Не домігшись ще згоди Японії на вступ Хіни до табору союзників, петербурзьке міністерство настирливо порушує питання про виключення німецького капіталу з банківського консорціуму, що одержав до війни за договірною угодою з Хіною монополне право фінансування хінського уряду³⁾. В таємній телеграмі від 13 січня 1916 р. російський міністр закордонних справ переконує через посла в Лондоні свого англійського колегу в потребі якнайхутчіше вигнати німецький капітал з консорціуму, де доречі Росія якщо й була представлена, то через посередництво французького капіталу⁴⁾.

Ставили опір проти війни з Німеччиною хінські торговельні палати, не хотіли її прогресивні політичні кола, не хотів її президент республіки Лі - Юань - хун, заперечував парламент, — але чого це було варто порівнюючи з інтересами Hongkong and Shanghai Banking Corporation, Banque de l'Indo - Chine і т. д., відомими своїми турботами про „цивілізацію“! Цікаво тут відзначити, що особливу активність виявила союзницька дипломатія та командування в країнах формально - суверенних — фактично напівколоніальних, що з Німеччиною не воювали, влітку 1917 року. З квітня місяця Сполучені Штати Америки вже воювали з Німеччиною; на європейський

¹⁾ Див. у Gilbert K e i d, China free or captive, New - York, 1921 ст. 137.

²⁾ Копія записки — в справі дипломатичної канцелярії був. Іркутського генерал - губернатора, що йому в копіях повідомлялося все дипломатичне листування в справах Монголії, Хіни та Японії. В записці сказано: „Les puissances de le Triple Entente poursuivent le double but de ruiner le commerce allemand en Extreme - Orient“ і т. д.

³⁾ Про чужоземний й банківський консорціум в Хіні у Overlach, Foreign Financial control over China, New - York, 1919 стор. 257—262. Угоду про консорціум — у Mc M u r r a y. Treaties and agreements with and concerning China, вид. Carnegie.

⁴⁾ Таємна телеграма мін. закорд. спр. на ім'я рос. посла в Лондоні від 13 січня 1916 р. — 229 (архів кол. Іркут. ген. губ.).

фронт ішли свіжі американські сили, багаті на обладнання; американський гаманець ще ширше відкрився для союзників. Наслідок війни, сприятливий для союзників — був передвизначений. Важливо було якнайхутчіше закінчити економічне руйнування ворога в інтересах майбутнього. Адже ж Паризька економічна конференція союзників 1916 р. виробила грандіозний план економічної війни з Німеччиною по уложенню військово-політичного миру. Війна після війни. Війна іншими способами. І треба було поквапитися знищити всі можливі засоби ворога, так мовити, зрівняти з землею всі його економічні позиції, де тільки можна.

В Хіні німецький капітал став на перешкоді англійському, головним чином; відчували його конкуренцію японці; він був небажаний французькому капіталові; німецького конкурента зустрічали в Хіні й американці. І ось влітку 1917 р. об'єдналися англійці, французи, японці, американці (тимчасовий російський уряд, що з ним так безцеремонно поводитися союзники, вже був наготові), і загальними силами повели наступ на Хіну.

Правду кажучи, наступ провадився на Пекін. У звичку дипломатії великих держав давно вже увійшло всі питання „регулювати“ з пекінським угрупованням, що в потрібний момент являло собою хінський уряд, незалежно від того, чи користувалося це угруповання авторитетом, впливом, владою в країні, чи утворився такий уряд у згоді з конституцією країни. Так було 1913 р., коли Юань - Ші - каю було дано так звану реорганізаційну позику, не зважаючи на протести членів розпущеної ним молоді хінської представницької установи. Банкіри, що заохочували пляни пекінського диктатора і позичали йому грошей, щоб придушити революцію (справжнє призначення позики, контрреволюційне, приховали голосною назвою „реорганізаційної“), захотіли одержати зобов'язувальну юридичну довідку і звернулися до міністра чужоземних справ парламентського уряду демократичної Франції п. Пішо́на, який, вдаючи знавця конституційного права, роз'яснив банкірам: угода про позику, яку укладається з Юань - Ші - каєм без згоди хінського парламенту, законна. І гроші дали. І Юань душив хінську революцію¹⁾.

Історія повторилася 1917 р. З деякими змінами відповідно обставин. Дипломатія держав Антанти вирішила домогтися за всяку ціну формального розриву дипломатичних зносин між Хіною та Німеччиною - Австрією, формального оголошення війни. Треба було відповідної постанови Пекіну.

Хінський парламент не здавався на жодні переконання, на жодні теорії. „Здався“ японський уряд. Вступ Сполучених Штатів Америки у війну зробив на нього вирішальний вплив. Америка в одному з Японією таборі, де Японії вже забезпечена більшість у питаннях, що зачіпають її життєві інтереси (Великобританія, Франція, Росія); з свого боку Вашингтонський уряд, очевидно, дав уже в Токіо заспокійливі запевнення щодо „спеціальних інтересів“ Японії в Хіні. „Джентльменська угода“ Іші — Лансінг в листопаді 1917 р. явилася формальним визнанням та потвердженням „спеціальних інтересів“, що повстали „через територіальну близькість“.

Ситуація хутко змінилася. Парламент відмовився затвердити своєю угодою оголошення війни — його розігнали. Президент респу-

¹⁾ Історія цієї операції у Farjanel, A travers la Revolution chinoise. Paris, 1914, стр. 318 — 341.

бліки Лі - Юань - Хун, революційний генерал 1911 р., виявив себе за недосить поступливого у питанні про хінську незалежність — його примусили піти. Командували Пекіном генерали, що зібралися в Тяньцзіні, кожний з своїм військом. Там, під Пекіном, організувалася відома „анфуїстська“ кліка, на чолі з прем'єром Дуань Чжі-жуї, яка затвердилася надовго в Пекіні, — одна з найпродажніших політичних груп, яких будьколи знала Хіна; хоч ця група була япано-фільська, або напосто япанська, все ж за хрещеника її мілітаристичного центру, що сформувався в Тяньцзіні, були інші держави, що хотіли, щоб Хіна за всяку ціну вступила у війну. 14 серпня 1917 р. Хіна оголосила війну Німеччині та Австро - Угорщині.

Хіна розкололася. На півночі, поволі спускаючися до центральної частини країни, бешкетували мілітаристи - дудзюни. На півдні в Кантоні панував Гоміндан, на чолі з Сун Ят-Сеном. Громадянська війна набрала забарного характеру.

„Вороже майно“, тобто німецьке, було секвестроване та реквізоване. Німецькі банківські та торговельні підприємства ліквідовано. „Ворожих підданих“ інтернували. Але цього замало. 29 жовтня 1918 р. напередодні загального замирення посли союзників звертаються до хінського уряду з колективною нотою, де перераховують усі провини уряду „перед союзниками“. Чому хінський уряд не відправляє до концентраційних таборів усіх німецьких та австро-угорських підданих — між ними старих, жінок та дітей, усіх, усіх — а не тільки тих, яких помітили в незаконних вчинках? Чому він допускає торгівлю хінців з ворожими підданими, що живуть в Хіні? 12 пунктів! Хінський уряд має приділити їм увагу — попереджають союзні дипломати, — „щоб Хіна набула рівного права голосу на майбутній конференції Європи“.

І ще факт на диво: 1919 р. після замирення на всіх фронтах союзних та асоційованих держав з центральними державами, напередодні підписання мирних трактатів, примусили під загрозою позбавлення голосу на мирній конференції хінський уряд (пекінський) видати два президентських декрети про нові репресії щодо „ворожого майна“ і про загальне вислання з Хіни „ворожих підданих“. Цитований нами вище американський місіонер Джільберт Рід, що за десятки років тісного єднання з хінцями зумів трохи зректися „білого патріотизму“, змалював картину виселення німецьких родин, яка свідчить про „християнські почуття“ конкурентів німців серед „поганського“ населення.

II

Що дали східні народи світовій війні і що дала їм війна?

Відповідь на першу частину запитання дана вище. Ми знаємо в загальних рисах чого, так мовити, коштувала світова війна народам Сходу. Але за всі жертви обіцяли нагороду. Чи одержали вони її?

Перше розчарування для всіх народів, для всіх держав — за винятком „великих“: жодної мирної конференції не було. Широкої конференції з участю всіх зацікавлених держав та народів, що претендували на державну самостійність, не скликали пани становища — тобто головні союзні та асоційовані держави: Франція, Великобританія, Спол. Штати Америки, Італія, Японія. Як відомо, конференцію зрештою заступила нарада голів чотирьох урядів — французького, великобританського, північно - американського та італійського. Останній грав другорядну роль. Мир всьому світові продиктували перші

уряди, що їх представляли Клемансо, Ллойд Джордж та Вільсон. Право рівного голосу для „малих націй“ звелось до дозволу їхнім представникам викладати письмовно, а іноді й усно, свої *desiderata* перед ареопагом „великих“. „Ваші заяви будуть обговорені“. Вступати в дискусії, в непотрібні дебати „великі“, *the big four* не любили.

В цьому відношенні набагато менше церемонилися з східними народами. Гру на Сході — з участю східних народів — вважали за закінчену. Тепер імперіалістичні держави влаштовували їхню долю. А тим лишалося чекати.

Друге розчарування принесли їм повсюдні мирні угоди та повсюдні політична практика „великих держав“. Договори цілком відбивали ті угоди коштом народів Сходу, які союзники уложили між собою підчас війни, таємно від народів Сходу¹⁾. Але не тільки таємно від них, а й від „своїх“: про англо-франко-русько-італійські угоди не знав навіть „апостол миру“ Вільсон. Дізнавшись про них, апостоли вмили руки, а народам Сходу довелося розплачуватися. Центральною була угода Сайкса-Піко-Сазонов — 1916 р. Довго тривала торгівля між трьома урядами: переговори з російським урядом затяглися за січень 1917 р. На обрії насувалася революція. Її не бачили в дипломатичних канцеляріях. Пішов уряд, з'явився новий, справді тимчасовий. І він жив старим, чеплявся за старі договори, за Босфор, за Дарданели, за Константинополь, за Східню Анатолію, за напіввірменські, напівтурецькі вілайсти, за Ерзерум, за Трапезунд та за Тавріз...

Але в Лондоні вже знали, чого вартий Петроград: Росію заступили Італією, зобов'язавшись дати їй частину колоніального пирога (угода в Сен-Жан-де-Морен, квітень 1917 р.). Аби тільки італійські берсальєри знову й знову лізли на Тироль, відтягаючи німців та австрійців від французів та англійців. Мілюкова та Терещенка ще вабили „азійською здобиччю“. Народи впалої царської імперії закликали на захист „загально-союзницької справи“.

Англієць Сайкс та француз Піко могли тішитися з свого твору: він пережив світову війну. Він витримав критику професора Вільсона. Витримав і натиск італійців, скривджених, обдурених. Революції внесли до нього поправки. Першу, головну, внесла Жовтнева революція — відпали „історичні завдання“ самодержавства коштом народів Сходу. Другу — дуже істотну поправку — внесла турецька революція: вона вирвала Анатолію з англо-французько-італійської схеми. „Потерпів“ найбільш молодий та буйний італійський імперіалізм. Майже всі шматочки, що кинули йому з „загально-союзницького“ столу, лежали в Анатолії.

До колоніальних плянів, виплечаних підчас війни, приєдналися надії, викликані революцією в російській імперії. Запах бакінської нафти почули в Лондоні. Ввижався новий британський протекторат в Середній Азії. Не судилося цим надіям справдитися: господарювання англійців у країнах Сходу, які звільнилися від „білого царя“, було короткочасне. Лишилася пам'ять про інтервенцію.

Англійський імперіалізм та французький імперіалізм не виконали жодної з обіцянок, які дали східним народам. Коли хтось обстоював їх на союзницьких конференціях, то лише як предмет торгівлі. Тор-

¹⁾ Найцінніший матеріал до дипломатичної історії анексії великими державами азійських володінь Туреччини міститься в збірнику таємних документів кол. міністерства закордонних справ, оголошених Наркомзаксправ під назвою: „Раздел Азиатской Турции“, за ред. Е. Адамова, М. 1924.

гівля закінчена,— закінчено і з „волею“, „національним самовизначенням“ і т. д. того чи іншого народу. А с и р і й ц і (айсори) хутко відпали. Існування цього маленького народу дало лише Ллойд-Джорджеві привід блиснути науковими історично-географічними знаннями своїх експертів.

З мріями вірменської буржуазії про велику Вірменію, з виходом до Середземного моря (через Кілікію), було фактично покінчено ще під час війни. Як тільки союзники договорилися щодо розділу азійської Туреччини, вирішили припинити про-вірменську агітацію в союзних державах¹⁾. Доля вірменів в Кілікії нам уже відома. Французи проєктували свою вірменську республіку в Кілікії, англійці мали республіку вірмен-дашнаків. Крім погромів та вірмено-турецької різанини, нечувано жорстоких, крім військового тягара та загальної руїни, дашнацький уряд під англійською опікою вірменському народові нічого не дав.

Араби, що жили до війни під англійським та французьким пануванням, лишилися за попередніми господарями. Повстання марокканських племен, заворушення в Єгипті на весні 1919 р. свідчать, що їх панування було не легкий тягар²⁾.

Араби, що були до війни підданими султана, здебільшого номінальними, потрапили в залізне кільце британської колоніальної імперії і в обценки французьких колоніальних володінь. Угода Сайкс-Піко саме й охопила нещадно арабів. Коли в арабських колах знявся галас проти „англійського зрадництва“, арабам роз'яснили, що угода Сайкс-Піко „за щирим переконанням Англії“, не суперечить зобов'язанням, даним Гусейну Бен-Алі щодо „незалежної арабської держави“³⁾. Справді, вилучивши велику частину Месопотамії з Багдадом англійцям, кращу надбережну частину Сирії з Бейрутом, Александреттою — Франції, запроєктувавши в заселеній арабами Палестині „міжнародне“ управління, лишили для „незалежної арабської держави“ просторинь між французькою, англійською та „міжнародною“ зонами, залучаючи сирійську пустелю. І ця „незалежна арабська держава“, єдина держава, поділена на дві „сфери впливу“ — французьку на півночі, англійську на півдні⁴⁾.

Так розуміли „визвольники“ права арабів на самовизначення. Дальші події внесли деякі поправки до цієї схеми, але суть „самовизначення“ арабів лишилася та сама, як її таємно визначили союзники під час війни.

Міру задоволення арабів цим добродійством можна визначити частими та довгими повстаннями у французькій Сирії та англійській. В Месопотамії повстання набрали характеру широкого народного руху; бомбардуванням з суходолу та повітря, смертними карами окупанти доводили свою правоту⁵⁾. В Палестині арабо-єврейські

¹⁾ Див. телеграму рос. посла в Парижі Ізвольського міністрові закордонних справ Сазонову від 18 квітня (1-го травня) 1916 року. (Збірн. Раздел Азиатской Турции).

²⁾ Подробиці повстання у Ф. Ротштейна, *Захват и закабаление Египта*, М. 1925, стор. 259 — 263.

³⁾ В цьому нас пробує запевнити вже згаданий нами Лодер, *ззнач. тв.*, стор. 25.

⁴⁾ Документи, що освітлюють комбінацію Сайкс-Піко, в *ззнач. збірн.: Раздел Азиатской Турции*.

⁵⁾ Про характер цих повстань можна судити, напр., з того, що відбулося в Месопотамії в 1920 р. Хід повстання описано у Richerdia Conc, *The Heart of the Middle East*, London 1925, стор. 179 — 193.

сутички — наслідок англійської політики, що переслідує в Палестині насамперед свої інтереси¹⁾. Замість „міжнародного“ управління Палестина дістала англійського найвищого комісара, що спирається на організоване ним військо, жандармерію та на мандат Ліги Націй, який дістався Англії у згоді з Францією 1920 р. в Сан - Ремо.

Нейтральна Персія, будучи театром військових дій ворожих сторін проти її волі, була зруйнована. Англійці - окупанти, просуваючися в північну Персію, по виході звідти революціонізованого російського війська, зробили значну частину перської території пляц - дармом для захоплення Баку, Каспійського моря, Закаспія. Ні замирення між Антантою, Сполученими Штатами та німецько - австро - турецькою коаліцією, уложене 11 листопаду 1918 р., ані мир, підписаний у Версалі 28 червня 1919 р., не звільнили Персію від англійської окупації. Місяць згодом після підписання версальського миру сер Персі Кокс домагається у перського уряду договору, що віддає всю Персію в кабальну залежність від англійців: Армія, фінанси, митниці - залізниці — над усім має установитися сувора англійська контролія. Певніше: вони мають перейти до англійських рук¹⁾. І якщо цю угоду все ж не здійснили, то в цьому Персія цілком завдячує перемозі радянської влади в Закавказзі, як і на інших територіях колишньої Російської імперії. Маючи на півночі таке дружнє зазілля, як радянські республіки, Персія дістала можливість говорити з своїми англійськими партнерами мовою сміливою та рішучішою. Місце міністерства англійського слуги Вусуг - уд - Доулі, заступило національно - демократичне. Згодом 25 лютого 1921 р. у Москві підписали радянсько - перський договір, де в першій статті сказано: „...Бажаючи бачити перський нарід незалежним, квітущим, що вільно розпоряджається всім своїм майном, російський радянський уряд оголошує, що всі трактати, договори, конвенції та угоди, які уложені колишнім царським урядом з Персією і які зменшували права перського народу, скасовані і втратили силу²⁾“.

Нарешті, Хіна. Повну зневагу виявили на так званій мирній конференції до народу, що не міг підкрепити свої справедливі вимоги достатніми збройними силами. Як не хитрували в аргументації Лу - Цен - цян та К. Т. Ван, делегати пекінського та кантонського урядів, демонструючи в Парижі хінську єдність, їх ледве слухали. Широкий меморандум хінської делегації містив в собі прохання скасувати в Хіні „сфери впливу або інтересів“ імперіалістичних держав; вивести з Хіні чужоземне військо та чужоземну поліцію, ліквідувати в Хіні чужоземні поштово - телеграфні установи та радіостанції; скасувати чужоземну консульську юрисдикцію; повернути Хіні „орендовані території“; повернути Хіні території по хінських містах та портах, відомі під назвою концесій та селъментів; відновити митну автономію Хіни³⁾.

¹⁾ Англійський уряд зумів з бідної країни, Палестини та Транс - Йорданії витягти по 31 вересня 1927 р. 1.552.417 фунтів стерлінгів — чистого золота Див. Report by his Britannic majestay's government to the concil of the League Nations on the administration of Palestina and Trensordania, for the year 1927.

²⁾ Збірник чинних договорів угод та конвенцій, уложених з чужоземними державами, видання Наркомзаксправ, вип. I. М. 1924 р.

³⁾ Про всі ці обмеження самостійности та незалежности Хіни див. у W i l - l o u g h b y, Foreign righto and interesti in China, Baltim re, 1920. Так само О. Розенблум — Очерки договорного права Китая, Харків 1928.

Всі ці хінські претензії, без сумніву, виходили з 14 пунктів Вільсона, але хіба на меморандум звернули увагу? Його й не обговорювали. Всі ці питання „не входили до програми“ в паризькі переговори. З усіх хінських справ довелося все ж обговорити одну: Ш а н д у н ь. Вже дуже настирливі були хінські делегати в цьому питанні. Та й президент Сполучених Штатів Америки був не від того, щоб тлумачити угоду Іші-Лансінг в дуже ліберальному для Хіни дусі. Все ж стаття 156 версальського договору, підписаного і президентом Вільсоном, говорить: „Німеччина зрікається на користь Японії всіх своїх прав, титулів та привелеїв, що торкаються території Кіао - Чао, залізниць, копалень та підводних кабелів, які вона набула за договором, уложеним нею з Хіною 6 березня 1898 р. і за силою інших угод щодо провінції Шандунь“. Далі йде відмовлення Німеччини на користь Японії від всього німецького майна, залізничного, суспільних будинків і т. інш.

Хінський протест „залишено без наслідків“. На нього майже не звернули уваги, як на протести всіх східних народів. Переможці вважали гру за закінчену. А народи? Ні. Про те свідчить вся післявоєнна історія світу аж до цього дня.

М. ПИВОВАР

Влада атома

Безперечно, атом постав ще перед тим, як, за білоруським народнім переказом, „не було ні землі, ні води, а стояв тільки тин“... Історія ж його починається набагато пізніше.

Перший помітив атома Демокрит, старогрецький філософ, і зовсім недавно — близько р. 400 перед новою ерою, тобто менш як дві з половиною тисячі років тому. І інші сучасники Демокрита замислювалися над таємницями матерії, але теорії їх були надто далекі від дійсности, яку вони мали пояснити. Найближче до Демокритових поглядів стояли два філософи — Емпедокл та Анаксагор. Вони вчили, що матерію можна дробити без кінця. Немає краю в подільності матерії. Логічно продовжуючи цю думку, доведеться сказати, що ті властивості матерії, що повинні таїтися десь у найдаальших глибинах її, відходять у безконечність. Іншими словами, й добратися до них, спізнати ці властивості не можна ані тепер, ані за сотні віків, а тільки десь „у безконечності“.

Жах перед безконечністю, перед неможливістю спізнати природу „до краю“, змусив Демокрита й найближчого його однодумця Лейкіпа завести особливу відміну в поняття „матерія“. Славетні філософи владно проказали майбутнім вікам: матерію можна дробити не до безконечности, а лише до певної межі. Цю ж найменшу з усіх можливих порошинок вони назвали „атомос“, що по-старогрецьки означає „неподільний“. І аж тоді атом перейшов з природи в науку. Це свіже надбання науки Лейкіп і Демокрит одразу ж поточнили, додавши відповідні пояснення до нового поняття. Атом, перш за все, надзвичайно малий, побачити його не можна. Подруге, атоми складаються з одної й тої ж речовини, але різні на розмір та форму.

Широкий шлях утворювали філософи геніяльному витворові свого інтелекту, та ба — довго ще блукав атом манівцями наук, таки справді „незримий“, нікому не потрібний...

Не тільки поважні грецькі філософи обмірковували проблеми матерії по своїх затишних „священних“ гаях, цих улюблених місцях кабінетної праці в старовік. По той бік моря метушливі, в'юнкі фінікійці наводнювали весь тодішній культурний світ своїми прекрасними тканинами та високохудожньою керамікою. Це вже було реальне досягнення хемії, тобто науки, теж проблемам матерії присвяченої. Але практичні „янки“ античних часів розв'язували ці проблеми матеріяльніше, ніж їхні вчені колеги з Еллади. Щоб готувати фарби, фінікійцям не треба було ніяких теорій, напомацки добирали вони чимраз влучніших пропорцій окремих складників, що вкупі давали дедалі кращий продукт.

Та що там фінікійці якісь — і сучасні технологи, озброєні теорією аж до зубів, часто, попросту казавши, „пробують“. І часто при тому „виходить“, тобто стимул до пробування єсть і тепер. Чого ж вимагати тоді від фінікійців?

Середні віки поклали основу першим невдалим спробам систематизувати хаотичний, уже чимало обширний, лябораторний матеріал науки про матерію. Але надто засмічена була та наука. Багато шкодив їй той містичний туман, яким середовіччя обгортало навіть зовсім реальні й зрозумілі речі. Отже годі й говорити про таку науку, щерть повну таємниць, як тодішня хемія чи, правдивіше, на термінологію свого часу — алхемія. Були вже й тоді талановиті вчені поміж алхеміками, але надто далекі від тогочасних можливостей привабні завдання сліпили їх, — тільки й думки їм було, щоб знайти, як не філософський камінь, то елексир молодости. То так, наука наших днів уже починає робити спроби добувати, скажемо, дороге золото з дешевшого живого срібла, а біологи своїми штукарськими експериментами з відмолочуванням наводять на мавп панічний жак та на охочих до сенсацій обивателів не менш потужне захоплення. То так, „філософський камінь“ і „елексир молодости“ — на порядку денному навіть лябораторних дослідів, не самої тільки теорії. Але алхеміки надто вже поквапилися. Тимчасом зробили й величезну послугу науці про матерію — вони принесли добі ренесансу силу сирового лябораторного матеріалу й до того в чималій своїй частині дуже цінного. Лишалось тільки починати обробляти його теоретично.

Після невдалих спроб р.р. 1700—1774 підвести теоретичну базу у вигляді „флогістону“ (теж свого роду „філософський камінь“) настав початок XIX віку, який позначив собою злам у хемії й оживив уже такі добре припалі порохом історії ідеї Демокрита й Лейккіна.

XIX вік почав снувати історію хемії, вже наукової дисципліни з поважною теоретичною базою, з певними методами систематики, тощо. Ми звикли, що історію щось повинне творити — чи то особи, чи якісь ідеї, чи економіка — все одно, кожен історик має свій фетиш, свого „творця“. Хто ж творець історії сучасної хемії?

А том утворив сучасну хемію, тобто половину сучасної техніки, половину культури.

І раніш, правда, хемічними та іншими процесами керував атом. Але це керування було неглибоке, обмежувалося на самих, сказати б, зовнішніх зносинах атомів. Атом по-старому лишався непорушним у своїй таємничій клясичній неподільності, хемія вивчала тільки зовнішні вияви різноманітніх властивостей матерії, внутрішня суть їх лишалася поза компетенцією хемічної атомістики.

Явища радіоактивности (1895) та ізотопії (1910) довели, що в середині атома єсть досить складна система з позитивних та негативних електронів. Ця система свої електричні властивості виявляє зовнішньо у вигляді хемічних — споріднености та інш. Атом охоплює хемію повніше й, що найголовніше, — глибше. Корінням своїм хемічні теорії проходять уже в самі надра атома. Правда, — тільки теорії, а на практиці, в прикладній хемії, зовнішні фізичні та хемічні властивості матерії здебільша являють собою наслідки змін у стані цілих атомових угруповань — молекул. Але ж одразу ніяка теорія практичного застосування мати собі, звичайно, не може.

Ми вже казали, що теоретична хемія знаходиться цілком під владою атома. Практична хемія, хемічна технологія, мусить, звісно, базуватися на своїй теоретичній науковій основі. Але донедавна інженери в усій своїй роботі, в тім числі й суто-дослідчій, керувалися принципом „практичних випробувань“, „прикидання на око“, тощо. І аж тепер життя примушує інженерів хоч трошки відійти від

метод їх фінікійських колег. Під технічно - дослідчу роботу вже підводиться ґрунтовну теоретичну базу, і почасти в цьому секрет велетенського зростання раціоналізаторських успіхів.

Навіть металургія, ця, з дозволу сказати, наука, що ще зовсім недавно являла собою фактично збірку секретних рецептів декількох світових фірм - монополістів, тепер завела до свого повсякденного вжитку... рентгенівську трубку. Ще вчора мусіли в репаного недобитка середовічної цехівщини побирати собі науку раціонального шихтування (добору сумішів, що з них витоплюється метали чи стопи їх) молоді інженери, які допіру спізнали геть усі таємниці наукової лябораторії. Скромна теоретична наука мусіла поступатися своїм місцем перед дидактично піднесеним догори вказівним пальцем практика — цехового майстра. Бліде світло рентгенівського екрану затьмило многовіковий досвід кустаря. Рентгенівська трубка дає певний швидкий і дешевий засіб контролювати виробництво, корегує його, стирає штучний, нікому не потрібний кордон між теоретичною наукою й практичним застосуванням її. А рентгенівська трубка це ж одна з найпримітивніших, найменш відповідних своїм вимогам — скажемо так — атомових гармат. Сучасна рентгенівська трубка навіть для сьогодишньої атомістики це та гармата, яку блаженної пам'яті суворівська „сіра скотинка“ носила на своїх плечах на Альпи й назад. І проте руйнація від перших же пострілів ефектніша, ніж од славнозвісної довгої „Берти“...

І в цукровому виробництві анекдотично малописьменні рафінери мусять знижати свій диктаторський тон перед молодим інженером. А уварювання цукру являє собою низку складних фізично - хемічних процесів, що до їх докладнішого вивчення прислужуються знову таки ті самі теорії новітньої атомістики.

Скрізь, де тільки в заводській лябораторії з'являється незримий атом, у машинових відділах колеса починають крутитися швидше й упевненіше. А він же, цей атом, ще кволий який, для самих атомістів багато в чому незрозумілий та таємничий.

Успіхи „атомізованої“ теоретичної хемії та фізики багато виразніше позначаються на біологічних науках. В біологічних науках усяке найменше намагання пробратися вглиб того чи того процесу, спізнати таємницю його, неминуче йде шляхом вивчення як не самих середоатомових процесів, то дуже близьких до них.

Така практична наука, як медицина й та вже мусить оперувати з величинами молекулярного, а то й атомного порядку. Адже, скажемо, строфантин виявляє своє фізіологічне діяння в розводненні $1 : 10^{32}$. Це ж величина „атомного“ порядку. Вивчення цілої низки патологічних явищ приводить до практичного застосування електричної та йонної теорії, на яких базується й атомістика.

Таке швидке просування атомістики в теоретичнім, а подекуди й практичним вивченні природничих наук і почасти навіть технічних пояснюється тим, що атом полонив не тільки хемію, але поширив свою владу й на другого кита, на якому стоїть наука, — на фізику. Всеньку фізику увібрали в себе атомові надра. Електронна та квантова теорія відкривають нову добу в історії фізики. Кванти атомізують енергію, атом поширює свою владу не тільки на матерію, але й на енергію. Атомістика об'єднує, універсалізує закони й матерії й енергії разом.

Правда, дуже й дуже багато ще несталости в цих законах. Багато ще по-старому нез'ясованого, багато лишається нерозв'язаних

суперечностей. Але навіть один з найпоплутаніших клубків суперечностей — світло, це, можна сказати, одно з найтемніших місць у фізиці, починає набувати певної виразності, назначаються цілком певні шляхи до остаточного вивчення цього дражливого питання.

Універсальні закони атомістики дають змогу атомові широко розсунути межі всесвіту, до найвіддаленіших закутків його проходять число й міра, й несе їх той таки атом. Астроспектроскопію, астрофізику з однаковим правом можна вважати й за відділи астрономії, й за відділи атомістики. Як порядкує тут атом, видно з того, що завдяки йому є змога навіть полічити число електронів у цілім всесвіті (виходить, між іншим, число, яке треба написати одиницею з сімдесять вісьма нулями). Звичайно, це вже царина феєрій, але наукових, привабніших за всякі інші.

Тимчасом, бачили ми, не самі тільки теоретичні глибини науки дає нам спізнати чарівний атом. Найголовніше це те, що наука про атом гармонізує науку про всесвіт — атом, універсалізуючи закони природи, надає живих ритмів мертвій матерії, він і зітре межу між живим та мертвим.